Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А. С. Пушкина

Шагаа-биле!

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 17 (15842) ◆ 1997 чылдың февраль 8, суббота ◆ Ат салган шагы 20.10 ⇄ Садар өртээ 1000 рубль.

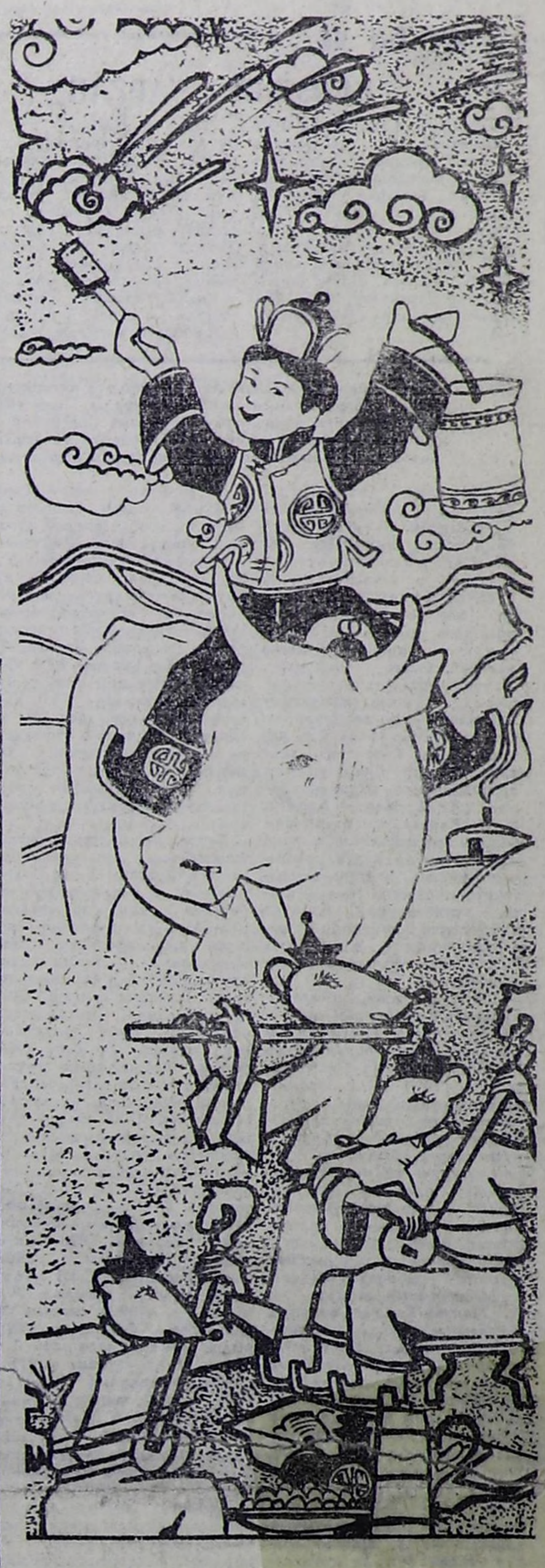

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ чураан чуруу.

Президент соңгулдаларынга уткуштур ДЕТКИИР МЕН

ТР-ниң Президентизинге 7 кордакчы бар, олардан бир кандидат президент болуп эрте берген дижик, ол чаа президентивис хой национаддыг Тыва Республиканы ындыг дораан канчаар уштап-баштаарыл, ол дээрге колхоз-совхоз, организациялар удуртур-баштаары эвес-ле болгай. Акша-көпеек, бүгү хандырылганы кайыын алырыл? Чаа соңгуткан президент дээш бүгү талазыбиле хандыра бербес-ле болгай.

Тываның бир дугаар Президентизи Ш. Ооржактың ат-сураа алгып, даштыкы күрүнелер билир апарган, эжылдап келген чылдарының иштинде чону дээш уйгу-дыш бодавайн, карак кызыл ажылдап, угаан-бодалын, бүгү билиин чонуун хөрээнге киирип, чон-биле эптиг-эвилең ажылдап келген. Ш. Д. Ооржакты Тывада танывас кижи чок, РФ-те, Москвада улуг даргаларывыс шупту билир, күрүнелер безин билир апарган.

Тыва Арат Республика, Тыва автономнуг область, Тыва АССР-даа турда, ССРЭ, РСФСР-ден улуг даргалар Москвадан Тывага кээп көрбээн, Тыва Республика апарганда, Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржак РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцинни Москвадан чалап эккелгеш, тыва чон-биле ужураштырган, улуг дарга тыва черни баскан. Бо база бир улуг төөгү боор артар. Тывага Москвадан кажан-даа ындыг улуг дужаалдыг даргалар кээп көрбээн.

Ынчангаш Шериг-оол Дизижикович Ооржакты деткиир мен.

Толгун-оол ШОЙТУҢ,
Шагаан-Арыг хоорай.

ХОЛУ-БИЛЕ ТУДУП, КЫЛЫП ЧОРУУР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак бо ажылдап келген үезинде улуг назылыг хоочуннарның социал байдалын экижидер талазы-биле эвээш эвес [illegible] келген.

Пенсиялыгы бичии озалдаашкынныг-даа болза, үргүлчү ап келдивис. Агаар-бойдус берге болуп, бо чылын бистиң кожуунуң Нарын-Качык девискээринге улуг хар душкеннинден ылчырбелиг трактор безин четпес черлерге вертолет-биле беш өгнү боду демнежип турган, кожуушкенинге черле канчап өөрүп, мактавас боор. Ол-ла вертолетка аъш-чемни база эккелген.

Чурттап турар үевистин эки-багын бистин-биле денге көрүп, ону шиитпирлээринин аргаазын тып, холу-биле тудуп, кылып чоруур Президентивисти хүндүлээр мен. Ол ышкаш, Ш. Д. Ооржак чүгле Россия эвес, харын-даа бүгү делегейниң чурттары-биле харылзаа тудуп, орук иезэннинге чоргаарланып, тыва чон Президентиниң ажыл-ижин үнелээр болгаш деткиир дээрзинге бүвүрээр мен.

Саадыр КЫРГЫС.
Эрзин суур.

БҮЗҮРЕЛИМ УЛУГ

Тыва Республиканың Президентиниң албан-дужаалынга ийги хуусаада Шериг-оол Дизижикович Ооржакты кандидат кылдыр лепшидип, бүрүткээнин деткип турар мен.

Президент албан-дужаалга ол ажылдап келген чылдарының дургузунда Тываның келир үеде амыдыран, чурттаарынга идиглиг дыка хөй эки, кедиглиг чүүлдерни кылган. Иштики болгаш даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааны туткан. Тывада чаа бүдүүлгелер ажылдап эгелээн. Удавас ажыглалга кирерлери баа-бар.

Тыва черге Чазак баштынарындан бир-ле дугаар Б. Н. Ельциннин чорааны, республиканы Соңгу чүкке деңнээни Ш. Д. Ооржактың коску ажылының түннелидир.

Ынчангаш март 16-да болур соңгулдаларга Ш. Д. Ооржакты катап президентиге соңгуп алыр болдувусса, моон соңгаар республиканга ажыктыг ажылдар кылдынар болгаш амыдыралывыска өскерилгелер, чаартылгалар болур дээрзинге идеген, бүзүреп турар мен.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга кожуун, Шуй суур.

ХҮЛЭЭП АЛЫР

Келир неделяда, тодаргайлаарга, февраль 12-де Кызыл кожуунуң тову Каа-Хем суурнуң чагырга бажыңынга ук кожуунуң сумуларында агиткварталлар даргаларының болгаш хөрээженнер човуулелдериниң кежигүннериниң хуралы болур.

Аная хөрээженнер човуулелдериниң чер-черде чорудуп турар ажыл-агыйының түннелдерин чугаалажыр болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттар дугайында чугааны кылыр, олаа-ның аразында кайы кандидатты деткиирин сүмележип ап, кыйгырыгны хүлээп алыр.

Чечек ДОНГАК.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Бот-догуннаан Тыва Республиканың хамаатылары, ха-дуңма болгаш аалчыларывыс!

1997 чылдың шилги Инек чылының даң хаязы өглеривис дүндүктеринден харап, бажыңнарывыс соңгаларындан бакылап келген бо өөрүшкү-маннайлыг хүнде бурунгу дөстүг, онзагай байырывыс — Шагаа уткуштур бодумнуң болгаш Чазактың нүүрүнден сол-мендиңерни эреп, чолукшуп тур мен!

Тыва улустуң чингине овур-шинчизи, омаа шак бо өндүр езулалывыстың амыр-менди солчулгазындан көстүр: аныяның чада тудуп сунган адыжының кырынга улуг назылыы үстүнден куду салып бараалгаары — өгбе биле салгалдың удур-дедир хүндүлежиришиниң чечилчаан чуруму, а хоочуннарның ийи-үш минута хире үргүлчүлеп кээр мендилежиишкининиң чечен, мергени, ханы уткалыы — чонувустуң угаан-бодал, сагыш-сеткилиниң байының үлегер-майыы дээрзин онзалап демдеглексээн ийик мен.

Бо шактарда меңги-харлыг Мөңгүн-Тайгадан Тожунуң арга-эзимнеринге, бедик баштыг Бай-Тайгадан Эрзин, Тестиң хову делгемнеринге чедир, бүгү Тываның кожуун, сумуларында, кода-суурларында арат чонувус дөң черинде санын салып, дөрт чүгүнче ак чемининиң дээжизин чажып, оранделегейин алгап, онча-мендизин айтыржып: «Чыл бажы бээрледи, чылан кежи чылбырады!», «Эки чүве бээр-ле турзун, баък чүве ыңай-ла барзын!» — деп, амыр-менди солчуп, чолушкуп, Чаа чылын чалап киирип, эрги чылын чаларадып турар. Президент ол аас белээ-йөрээлдерге улажып: «Шак-ла ындыг болзунам!» деп, силер бүгүде-биле кады курайлап, сүзүглеп турарымны хүлээп ап көрүнер!

Тыва Шагаанын хөөнү тайбың, ожу чаагай: ылык езулалывыс хүнүнде амылыг амыгаан тыныс үспес, аас-дыл кылбас дижир, ада-өгбенин бөдүүндаа болза, чүректиң ханызындан үнген кичээндириглиг угаадыын түр када эвес, базым бүрүзүнде сактып, амыдыралывыс хоойлу-дүрүмү, ылык-сагыызыны кылдыр үнелеп, эп-чөп, эл-хол езу-биле билчип, амыдыран-чурттаар бис дээрзинге идеген тур мен!

Өг-бүле бүрүзүнүң Шагаа дою бүдүү хүнүнде-ле доозулган, канза-ширээнер кыры хөлбен үстүг быдаа баштаан аъш-чем аймаа-биле хоомай эвес дериттинген, төрел-аймак, кожа-хелбээ аайы-биле чалажып, шайлажып, национал омаавыс — бурунгу оюн-тоглаавыста ажаанзырап, хөөнүнер чырык, хей-аът соруунар бедик, көдүрлүүшкүннүг чоруп тур боор силер деп, бодай-дыр мен, ха-дуңма! Үе-шаг чежемейнин-даа нарын, сагыш човаашкыннары-биле долдунган болза, муңчулуушкуннарны шыдамыккай ажып эртип, амыдырал-чуртталганарны даартагы хүнге, келир үеге бүзүрел-биле холбаштырып турарынар биске үнелиг.

Реформаларны улам ханыладыры, эгелээн херекти эчизинге чедирери — чаңгыс тынышган, чаңгыс базымдан болдуна бербес, аная үе херек. Тыва Республиканың ам болур Президент соңгулдаларынга мээң кандидатурамны база катап идип үндүрүп, Президентиниң албан-дужаалынга мени ийиги хуусаада соңгуурун саналдап киирген деткикчи бөлүктериниң эгелээшкининге, ону эчизинге чедирер дээш чөпшээрешкен мен. Ындыг базымны кылырынга мээң эртип турар беш чылдарда күрүне башкарылгазынга болгаш даштыкы-биле дипломаттыг харылзааларга мөөнгеп алган арга-дуржулгам берип турар. Президентиниң болгаш Чазактың ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр 1992-1996 чылдарда реформаларны чорудар талазыбиле кылдынган хемчеглер дугайында Күрүне илеткелинде үндезилеттинген кол-көл түннелдер база амгы Президент соңгулдаларының бүдүүзүнде мээң программамның эгези болуп, бодумнуң күжүмге болгаш арга-шинээмге бүзүреп болурунуң барымдаазын соңгукчуларга берип турар деп бодаар мен.

Эргим чонум! Тыва ёзуда Шагаа кыштың эргизи, частың эгези, чаш мал төлүнүн, ак сүттүг көстүп келириниң, хар-хөртүктүн хүнге чылбырап, хөрзүннүн суггат, чемиш тыртып, хөөп эгелээриниң ожу, хаязы. Мал, чер ажылдыг чонувустун, арат, тараачын ажыл-агыйывыстың иле дөмдээ — Шагаавыс байырында ийи холум адыжын база катап чада тудуп, силер бүгүде-биле чолукшуп, мөгейишаан, мындыг күзел йөрээлдеримни салыксаан ийик мен: хей-аъдынар Мөңгүн-Хайыракан дег элбек, аксынар кежии Улуг-Хем дег долу, терең, угаан-бодалынар хартыганың кашпагайы дег ыракшылдыг, мерген-не болзун!

Бүгүдеге олча-омак аайлажып-ла турар болзунам!

Тыва Республиканың Президентизи, Чазаанын Баштыны Ш. ООРЖАК.

* * * * * * * * *

Тыва Республиканың хүндүлүг чону!

Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралы (съездизи) улустуң чанчыл апарган байырлалы Айнын Чаа чылы — ШАГАА-биле республиканың бүгү чонунга чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип тур.

Бистин черивиске Инек чылы бодунун эргезинче кирген. Бо чыл таарымчалыг болгаш үре-түннелдиг болурунга, ниитилелдиг болгаш күрүненин турум болурунга бистин идегелдеривис бүдер дээрзинге, кижилериниң амыдыралы экижиир, кризистен уштунуп үнер дээрзинге бүзүреп турар бис.

Хөй-хөй эки, тургузукчу ажыл-ишти, салган сорулгаларын шиитпирлиг чедип алырын, ак сеткилдиг болгаш дузааргак болурун республиканың бүгү чонунга күзеп тур бис. Ак сеткилдиг болгаш күш-ажылынга ынак болурунга бо чыл ыяап-ла дузалаар болзун.

Инек чылы кижи бүрүзүнге материалдыг болгаш сагыш-сеткил чаагай чоруун, аас-кежиктиг болгаш, кадыкшылды, ынакшылды болгаш өөрүшкүнү, тайбынны болгаш чөпшээрежилгени хайырлаар болзун!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУН УЛУГ ХУРАЛЫ.

* * * * * * * * *

Хүндүлүг ада-чуртчуларывыс!

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи) Чөөн чүк календарын ёзугаар Чаа чыл — Шагаа — Инек чылын таварыштыр силерге чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип тур.

Чоннуң чанчылдарынга төрүттүнген Шагаа байырлалы бистин улустарывыстын эң ынак байырлалы болуп, бодунга чаагай чүүлдерни, бот-бодуп билчир чорукту болгаш тайбынны, чөпшээрежилгени сиңниктирген.

Эртип турар Оттуг Күске чылы шылгалдаларының чылы болган, ынчалза-даа бистер тургустунган бергелерни ниити күжениишкиннер-биле ажып эртип, ниитилел-политиктиг турум чорукту хевээр арттырбышаан, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин эрге-хоойлу баазазының быжыг таваан тургузун шыдаан бис.

Астрологтарның баш улур чугаалап турарын ёзугаар алырга, Инек чылы — эки чүвеге бүзүрелче эглириниң чылы, чаартылгаларже бедик чүткүлдүн чылы боор турар.

Чаа чылда үнүп кээр Хүн ниити күжениишкиннеривис, күш-ажылчы чоруувус-биле кижи бүрүзүнүн, бүдүрүлге, коллектив бүрүзүнүн салган сорулга-планнарын амыдыралга боттандырып болурувусту херечилеп турар.

Республиканың чаагай чоруу дээш силернин шуптунарга эн эки чүүлдерни, аас-кежиин, кадыкшылды, чедиишкиннерни күзеп тур бис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ.

Күзээшкин

ХЕМЧЕГ АЛЗЫП-ДАА ТУРДУВУС

Шагаа—тыва улустуң бурунгу чаңчылдарының, ёзулалдарының дээжизи сиңген бурунгу байырлал. Ол байырлалды тыва кижилер салгалдан салгалче дамчыдып чораан. Ынчалза-даа ону кезек «советчиткен» үеде каан, күш-биле хоруп турган үелер база тургулаан.

1989 чылда Шагаа байырлалын эрттиргени дээш Каа-Хем кожуунуң «Совет Тыва» совхозунуң директору турган А. Б. Кара-оол шыңгыы шүүмчүлелге таварышкан. Дараазында чылын В. Ш. Кок-оол аттыг хогжүмшин театрының коллективи база-ла ыйдыышкынга таварышканы солундан номчаан мен.

Ынчан бистиң Шагааны эрттирген кол сорулгавыс — чоннуң культурлуг дыштанылгазын организаставышаан, тайбын фондузунче акша шилчидери. Ол үеде ажылдап турган совхоз директору С. Д. Седен-оол, кодээ Совет даргазы В. Х. Кара-оол, профэвилел даргазы К. С. Чалбаа, хөрээженнер эвилелиниң даргазы В. Б. Койгунмай ча адарынга, чадаг чарышка, тевектээринге, баг кагарыкга болгаш өскедаа оюн-тоглаа, мөөрей-көргүзүүлерге киришпишаан, чонну организастап эрттиргени уттундурбас болуп артып калган. Ол хүннүң Шагаа байырлалындан кирген 397 рубльди (эрги акша-биле) тайбын фондузунче шилчиткен квитанция эвес болза, кезек «даргажыктарны», бисти партиядан үндүр «хөглептер» турган.

Ам кел чыдар Инек чылы-биле Суг-Бажы суурнуң бүгү чонунга чаагай күзелдерни соңнеп, кадыкшылды, аас-кежиктиг күзедим.

Анай-оол КАРА-ООЛ.

ЭКИ ӨСТУРЕРГЕ, ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫЫР

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдынын бирги оралакчызы М. Ч. САТ интервьюну «Шыннын» корреспондентизи Арапчор ОКСУРГА берген.

— Макар Чылбак-оолович, мал ажылыгларга Чазак, дыны бөгүде каалыг де чемчени чедирип турар ирги?

— Хойжулар, инек каларчылары парын байдалда келгеп. Хар улгаткаш, хат-шуургаңга орукчат, олар-белчиирлер хөртүктелген. Орук аштаргазы, олар-белчиирлерни далбыйлаары уламчылавышаан.

Чазактың үндүргени доктаал-шиитпирге үнелезилээш, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайындан хөмүр-дашты сөөртүп турар. Кожуунларның ыракта кыштагларынче 1187 тонна хөмүр-дашты чедирер. Мурнуу зонаның дөрт кожуунуң бар болгай. Ол черни тускай учетта алган. Ол черлерже 295 тонна хөмүр-дашты чедирер. 478 тонна дусту малчыннарга үлеп хуваар. Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүп-Тайга кожуннарга аппарын чедирер дустун хемчээли — 150 тонна.

Чоокку хүннерде сайыдывыс Мөңгүп-Тайга кожуунга бир неделя дургузунда ажылдады. Кожа аймак-биле харылаашкаш, ында хөмүр-даш уургайындан 5000 тонна хөмүр-дашты кожуунуң малчыннарының одаар чүүлүнге ажыглаар кылдыр чугааны кылган. Кожа аймактың керээде көргеп чүүлдерин Чазак өөрөпип, санап турар.

— Берге байдалдарлыг мал ажылыгларга кожуунларның база республика девискээриндеп дашкаар черлерниң талазындан дуза база көстүп тур боор аа?

— Улуг-Хем кожуунуң сигенин просстээш, мурнуу кожуунларже сөөртүп турар. Эрзин болгаш Тесче мал чемперин Ак-Чыраадан сөөртүү ам-даа уламчылавышаан. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы чаш малга бээр 3000 тонна тараа кудуруун Красноярскиде Ужур деп черден чугаалажып алкан. Хоолулуг ол-чемни оон сөөртүп аптар болза, малмаганның деңгелин кодуреринге хөлчок ажыктыг.

Ону соорту алыры колдуунда кожууннарның, сумуларның чагыргаларындаа, коллективтиг көдээ бүдүүлгелерниң удуртукчуларындан, тускай эртемниглериндеп, мал ажылдыглардаа, хууда кижилерден дорт хамааржыр.

Мал ажылдыгларның экономиктиг ажыл-агый харылзаалары үзүлбезин дээш Чазак, яамы хүн бүрүге олче сагыш салып турар. Кыварчаар материалдар, одаар чүүл колдуунда кодээже угланган. «Тыва нефть продуктулар» акционер ниитилелге тускай чагыгны база берген. Кожуун бүрүзүнге тус-тус аайы-биле 50 тонна солярканы үндүрген. Ону оруктар аштаарынга, далбыйлап тыртпаарынга чарыгдаар.

Мал ажылдыгларның социал камгалалы Чазактың. яамының хүн бүрү кичээнгейинде деп билир мен...

— Манап олурган айтырымны ам-на салдынар. Орук харылаалары үзүлген черлернин далган-тараазы төкер четкен. 2.2 миллиард рубль ортектиг 800 тонна далганны Чазактың доктаалшиитпири-биле «Тыва хлеб продуктулары» акционер ниитилел дамчыштыр ажыглап болурунуң керээзи чарыгдынган. Ону дарый үлеп хуваагаш, кыштагларже чедирер бис. Немей төлевир, компенсация, аргазы-биле бүдүн айның авансызы кылдыр 1,6 миллиард рубльди Чазак көдээ ажыл-агыйлыгларга тускайлаан.

1992—1995 чылдарда реформаларны чорудар талазыбиле кылдынган хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазаанын күрүне илеткелин мал ажылдыгларын деткип турар. Күрүне илеткелин таныштырып тура, боттуг ажыктыг санал-онаалдарны яамы көдээ ишчилеринден алган. Ону боттандырарының хемчеглери алдынып эгелээн.

Мал бажының озулдезинин айтырыынче онза кичээнгейник Президент салып турар. Улустарның ис баспаан кыштагларынга Ш. Д. Ооржак четкилээн. Хой ооалдаашкынының чоруп турар үезинде электри чырыын үзүктелдирбезинин даалгазын Шериг-оол Дизижикович энергетиктерге берген. Бо айтырыгны селектор хуралга шыңгыызы-биле база катап тургусту.

Моон мурнунда мал ажылы колдуунда күрүне ончуу турган. Бөгүнде байдал сыр оскерилген. Топчуткен халас хандырылга тос-башкаланган. Оон уламындан чаа тургустунган көдээ бизнес болгаш ортумак бүдүүлгелер, чижээ, мал аарыгларынга, ылангыя кодурга удур безин хемчеглерге белен эвес боон турар.

Ону эдип алырының бүгү аргалары бар. Кодур болгаш еске-даа аарыгларның эмнерин Москва, оон-даа ацгы хоорайлар дамчыштыр яамы, оон зооветеринария албаны чээли-биле баш удур курлавырлаттынган. Эмни оон садып ап болур.

Макар Чылбак-ооович, бөгүн мыйыстыг бода малдың — Үгернин-Инектиң чылының Шагаа хүнү болгай. Күзелиңер үүл?

— Өөрелеривис Инек чылын моол дылга Үгер дег ойзу адап чораан. Чамдык аттарны дорт чык кылдыр алаваасы —хүндүлелдиг демдээ. Бурунгу езу-ужурларның эглип келгенинге амыран турар мен. Эртемден Монгуш Кенин-Лопсанның чагыг состерин ынчангаш маная киирикседим: Инек чылында малды эки өстурерге, өг-бүле байыр. А мал, ылаңгыя инек оорлаары бо чылын улуг хай-бачыттыг.

Яамының база амы-хуунуң омунээзинден немекээрим болза, Тываның бүгү чурттакчыларынга, мал ажылдыларга аас-кежиктиг, күш-ажылгыр чорукту сеткилим ханызындан күзедим.

Арапчор ОКСУР.

КЕРЭЭНИ ЧАРГАН

Февраль 4-те ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш оралакчы президент А. А. Мельников Ланта-банкының даргазы С. В. Докучаев, банкының фонд операцияларының болгаш үнелиг саазыннар килдизиниң начальниги Н. В. Опалева, Лавис энерго АН-ниң директору В. Н. Перепелица олар-биле ужурашкан.

Ланта-банкының удуртукчулары боттарының ажылының угланышкыннарын, банкының устаа езугаар ончүзүнүн байдалын танышты-рган болгаш үнелиг саазыннар рыногунга ажылды Тывага эгелээр база организастаар талазы-биле боттарының санаалдарын киргеи. Москвачыларның бодалын езугаар алырга, бо угланышкынга ажылды республиканың Европа облигацияларын үндүрери-биле эгелээри эргежок чугула болган.

Ол ышкаш Тываның алдын-тывыш бүдүрүлгелерин вексель чээлизи-биле чорудары ажыктыг боор турар. Республика удуртулгазының болгаш Ланта-банкының баштаар чериниң аразында керээге ат салган. Ону езугаар «Ойна» алдын-тывыш бүдүрүлгези 2,5 млрд. рубльдиң одаар чүүлдерин садып алыр вексель чээлизин алыр.

Рита САМБУ.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим чаңгыс чер-чурттуларым!

Чонувустуң ШАГАА байырлалы-биле Силерниң шуптуңарга изиг байыр чедирдим. Чаа Ай чылында Силерге тайбыңны, эп-сеткил каттыштырылгазын, бот-бодун билчир чорукту болгаш чечектелиишкинни күзедим. Инек чылы ог-бүле бүрүзүнге быжыг кадыкшылды, чаагай чорукту, аас-кежиктиг чаартылгаларны чедирип кээр болзун!

Хүндүткел-биле,

Күрүне Думазының депутады Галина САЛЧАК.

Ырак Турцияда эртем-билиг чедип ап, өөренип турар тыва студентилер, бистер, сагыш-сеткилден ыравас ынак Тыва чуртувустун бүгү чонунга, эргим ада-иевиске, эш-оорувуске болгаш чоок кижилеривиске Шагаа байырлалын таварыштыр байыр чедирип, чедиишкиннерни, аас-кежикти, оорушкуну күзевишаан, хей-аттыг, омакшылдыг болурун йөрээдивис!

Ч. С. Монгушту «Шылгаранчай күш-ажыл дээш» медаль-биле шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Улус ажыл-агыйын хөгжүдерингe ачы-хавыяазы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тулар яамының сайыды Чаагай-оол Серенович МОНГУШТУ «Шылгаранчай күш-ажыл дээш» медаль-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

1997 чылдың февраль 4.
№ 585.
Кызыл хоорай.

Күрүненің Тыва Республикада үндүрүг инспекциязының коллегиязының калбак хуралы, оон соонда рый үндүрүг полициязы-биле кады республиканың журналистеринге эрттирген парлалга конференциязыны ажылы чамдык түңнелдерни көргүскен.

Шынап-ла, ниитилелдиң богунгу байдалы кымны дүвүретпейн, сагыш ковапайн турар деп. Күрүнедея алыр акша-копеектиң чедишпезинден, ажыл-чорудулга «үндүрүг», «күрүне бюджеди» деп бо билиишкиннерниң аразында тудуш харылзаазын сарыылдыг кижи медереп билир ужурлуг. Үндүрүглер, үндүрүг онаарының хоойлужудулгазы ниитилелде ол хоойлуларны сагыш турары — бо кол айтырыларга доктаап, дорт харыларны торел үндүрүг органнарының удуртукчулары Л. А. Мандан-Хорлуу, В. С. Чанзан, инспекция болгаш милицияның киллис даргалары парлалга конференциязынга келген журналистерге берген. Чыл тонерге, түңнелдерни үндүрүп, четпестерни сайгарып, чаа сорулгаларны мурнувуска салыр бис—чаңчылывыс ол апарган.

Үндүрүг инспекциялары күрүненің тускайлаң хынаалда орангарны болуп ажылдавыже, 6 чыл болуп турар болгай. Ол үеним иштинде эткен 1996 чыл оларның ажыл-чорудулгазынга бүгү талазы-биле, ылангыя бюджеттің даалгаазын азы өскээо чугаалаарга, бюджетче киирер ужурлуг үндүрүг толевирининң планныг онаалдарын чыып, күүседиринге кончуг берге чыл болган. Эткен 6 чылдарның дургузунда бир-ле дугаар чылдың планныг онаалдазы күүсеттинмейн чыдып калган. Л. А. Мандан-Хорлуу бодунун чугаазынга мындыг деннеттелерни кылган: Моон мурнунда чылдарда каттышкан бюджетче чыыр толевирлерни 102-ден 127 хууга чедир күүселип, оон иштинде Тыва Республиканың бюджединче планда корулганнан 107-ден 114 хуу ажыр күүселип турган. А чылдагааны чүдел? Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының даргазы Л. А. Мандан-Хорлуу маңаа база-ла тодаргайы-биле илеткээн. Эткен чылын бүдүрүлге черлериниң бүдүрүкчүлүү, кылып чоруткан ажылларының хемчээлдери куду болуп хевээр арткан, ортектиг ачы-дуза чедирилгезинің, бараан шимчээшкининиң, автомобиль бүдүрүлгелериниң чүүк соортур, аргыштырылга ажылга күүсеттингилээн. Федерация бюджединче санаштырылга чорударынга вексельдер болгаш оске-даа санажыр аргалар хоруглуг турганындан, ийи бюджеттің аразында планныг онаалдаларның күүселдези улуг ылгалдыг апарган.

Тус-тус черлерниң бюджеттеринче кирер үндүрүглер чыылдазының планын республикада чүгле 7 кожуун күүседип шыдаан. Ол дээрге Бай-Тайга (117,8 хуу), Барын-Хемчик (114,0 хуу), Өвүр (119,2 хуу), Тес-Хем (110,9 хуу), Эрзин (119,5 хуу), Чеди-Хол (133,3 хуу), Тоджуннар болгаш Ак-Довурак хоорай-дыр (115,9 хуу). Федералдыг бюджетче толевирлериң планын чүгле Тожу кожуун (109,1 хуу) күүселип шыдаан. Арткан кожуннар болгаш Кызыл хоорай федерация бюджединиң планын үгбаан.

1996 чылда ниити экономиктиг байдал баксыраанындан шыдаттыңын болгу дег улуг хемчээлдерге үндүрүглерни бюджетче мөөнеп чыып алыры—күрүне деннелинге шиитпирлээр эп кол айтырыларның бирээзи болган. Моон мурнундагы чылдарга бодаарга, аажок улуг кичээнгейни бо чылын бо ажылче Россия Федерациязының Президентизи болгаш Чаазаа, Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чаазаа доктаамал угландырып келген. Эткен чылы бир-ле дугаар, ылангыя чылдың ийиги чартыында, дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң мурнунга чаңгыс эвес удаа илеткээннер.

1996 чылда бюджетче үндүрүг чыылдазының анализи хүлээп алдынган амгы үндүрүг ситемазының чонуп хереглел бараанныларын бүдүрүп турар бүдүрүлге болгаш организацияларга сайыраар идиг бербейн тварын херечилеп турар. Хой санныг үндүрүглер болгаш оларның бедик хемчээлдери экономиктиг берге үеде хойхой орулгалыг ажылдан тудуган бүдүрүлге, организацияларны сандаратка, оларның хой кезиин саналгаарга чок болдурган. 1996 чылда эткен чылга бодаарга, үндүрүглер чыылдазының коску кызырылганының чылдагааны ол.

«Бир эвес амгы үндүрүг системазынга үндезин оскертилгелерни ниитизи-биле Россияга кылбас болза, ол ышкаш Россия Федерациязының Президентизиниң 1996 чылдың август 18-те үндүргени 11214 дугаарлыг Чарлыңга дүүштүр тус черлерни үндүрүглер болгаш чыылдаларын дужүрүп кааптар болза, 1997 чылда үндүрүг толевиилери эткен чылдыңга деннээрге, оон-даа кызыдыр» деп, Л. А. Мандан-Хорлуу түңнелди кылып, үзел-бодалы-биле үлешкен. Чоокта чаа Иркутск хоорайга девискээр аайы-биле човулел хуралга чорааш, ацаа чугаалашкан айтырыларны Людмила Антоновна чадазындан бедик ниитилел болгаш хоойлужудулга» билиишкиннеринче киирип, Россия Федерациязының үндүрүг полициязының Тыва Республикада департаментизиниң директору, генерал-майор В. С. Чанзан бо айтырыглар талазы-биле бодунуң бодалдарын чыылган журналистерге дамчыткан. Рынноктуг экономикада шилчип турар де-чаңда үндүрүг системазынга оскертиишкиннерни киирери чугула апаар. Ол ажыл нарын-даа болза, хүн бүрүде чоруттунуп турар, чамдык чедиишкиннер бар. Үндүрүг толевилериниң мөө-медерелинге, хоойлу-чурумну сагыыры ыдыктыг хүлээлгелериниң бирээзи» дээрзин медереп билиндирери—кол сорулга бо. А күрүне бодунун-на үндүрүп, доктаалын турары хоойлуларын дескизи-биле кижи бүрүзүнүң сагыырын кижи бүрүзүнден шыңгыы негээр ужурлуг. Шак мындыг байдал ниитилелге чедип алдынмаан шаанда, ниитилелдің амыдыралын экижидери, күрүненің ат-алдарын бедик тудары болдунмас. «Бистиң чамдык бедик дужаалдыгларывыс хоойлу хажыдарын бедик трибунадан чарлаарыы соксатканы эки-дир деп, Владимир Салчакович онзалап демдеглээн. Чоокта чаа безин чүү чүвеге чедип турган ийик бис: удуртукчулаар, сайыттар хоойлу езугаар үндүрүг онаарындан чайлай бээр оруктарны ажыы-биле чарлап, «ноу-хау» деп чаа билиишкинни күш-биле ыйдып турду: сайыт күрүне эрге-дужаалдыг кижи күрүненің — силерниң болгаш бистин сонуургалдарывысты камгалаар турожук, бодунуна толээлеп турары күрүнебиле маргыжарынче (конфликады ажылдап турар коллегаларынга, чыглып келген журналистерге дамчыткан. Үндүрүг инспекторларын, оон удуртукчуларын дүвүредип келир чугула айтырыг — 1997 чылда федералдыг бюджеттің планныг онаалдазын улгаттырганы болур. Ону 325 триллион рубльге амдыызында доктаалын турар. Ол дээрге федералдыг бюджетче толевирлерни амыы турганындан 2,5 катап өстүрер дээни ол-дур.

Л. А. Мандан-Хорлуунуң түңнел состерин улам делгерецгейжидип, чыылганнарының кичээнгейин «үндүрүглер болгаш хоойлужудулга» чадазындан бедик ниитилел болгаш хоойлужудулга» билиишкиннеринче киирип, Россия Федерациязының үндүрүг полициязының Тыва Республикада департаментизиниң директору, генерал-майор В. С. Чанзан бо айтырыглар талазы-биле бодунуң бодалдарын чыылган журналистерге дамчыткан. Рынноктуг экономикада шилчип турар де-чаңда үндүрүг системазынга өскертиишкиннерни киирери чугула апаар. Ол ажыл нарын-даа болза, хүн бүрүде чоруттунуп турар, чамдык чедиишкиннер бар. Үндүрүг толевилериниң мөө-медерелинге, хоойлу-чурумну сагыыры ыдыктыг хүлээлгелериниң бирээзи» дээрзин медереп билиндирери—кол сорулга бо. А күрүне бодунун-на үндүрүп, доктаалын турары хоойлуларын дескизи-биле кижи бүрүзүнүң сагыырын кижи бүрүзүнден шыңгыы негээр ужурлуг. Шак мындыг байдал ниитилелге чедип алдынмаан шаанда, ниитилелдің амыдыралын экижидери, күрүненің ат-алдарын бедик тудары болдунмас. «Бистиң

Шүүштүүп көрүңерем

ОТ ИНЕК ЧЫЛЫНДА...

Күске чылдыгларга бо үнер от Инек чылы онзагай хей-аттыг эвес-даа болза, ниити байдалы эки чыл болуп турар. Салыг-саарылга, экономика болгаш амыдырал мурнуку чылдарда кайы хире, кандыг байдалга четкениниң улуг хамааржыр. Бо чылын күске чылдыгларын оюн-тоглаа, ыры-хөгжүмге сонуургалы улуг болур. Харын ажыл-агый талазы дыка-ла эки эвес болур магатчок. Ажылга онзагай хоралыг эвес-даа болза, шаптараазыннар кезек-кезек болгаш таваржы болур. Силерниң бо чылын өгораныларга эки хамаарылгапар, сагыш ковапкыныгар эргежок чугула. 1924, 1948, 1972, 1996 чылдарда төрүттүнген эр кижи-ервин олут-соодалы черге дүшкен болгаш дүй бачыттыг деп көорулгыга өскүс-ле кичээнгейлиг боорулган аттыг, ыяш сыр, хай-даш үрен болбас. 1924, 1948, 1972 чылда төрүттүгеннерниң кыс кижилер кадыынче киреелиг салып, база бургаң-саттыгынга чүдүп, хей-аттыг өскүс номчудары чугула. Күске чылдыг эр кижилер эт-хөреңгиге, малмаганга буян-кежик кыйгыртыр болза эки.

Инек чылдыгларга бо чылын ег-буле тударынга, өгбуле айтырынын шиитпирлээринге эки. Мурнуку чылдарда бодап чораан күзелин боттандырарынга эки үе боор турар. Ындыг болза-даа силер бүгүнүн чылынар кирип, чамдык кижилерниң менгизи киирер, хей-аъды кудулаар боор турар. 1937, 1961, 1985 чылдың кыс кижилериниң хей-аъды кудулаар.

Пар чылдыгларга дыка эки чыл боп шылавас байдалдыг. Чүү бүрүзүнге кичээнгейлиг болуру чугула. Уш-баш чок улуг ажыл-херек кылыры таарымча чок. Сеткил-сагыштын янзы-бүрү хөлзээшкиннерингe адыспайн, туттунары чугула. Шак ындыг чылдагааннардан боор, каражага таваржын болур. Пар чылдыг бүгү эр кижилерниң хей-аъды кудулаар. Пар чылдыг кыс кижилерниң хей-аъды турум эвес, өрүлеп, кудулаар байдалга кирер. Судур номчудуп, эдилге кылдырары чугула.

Тоолай чылдыглар бо чылды бодунуң уран талантызын эки ажыглаан, берге байдалдан боду адырлырын кызар херек. База аас-дыл, кырыш-чогуштан ырак чорза эки. Бир эвес ындыг байдалдан адырылбас болза, аарыг-аржык, багай чүвениң халдаары белен. 1915, 1939, 1963, 1987 чылдарда төрүттүнген эр-даа, кыс-даа кижилериң олут-соодалы бачыттыг болгаш судур номчудар болза эки.

Улу чылдыгларга ажылхерек бүдүреринге таарымчалыг. Ындыг болза-даа дыка турамык, бардам чоруун көргүзүп болбас. 1916, 1952, 1988 чылдарда төрүттүгеннерниң меңгизи киирер болгаш, менги эдилгези пом номчулар. 1928, 1952, 1976 чылдың кыс кижилериниң олуду арай кадыг. 1916, 1940, 1964, 1988 чылдың эр кижилериниң хей-аъды турум эвес байдалга кирер. Бүгү улу чылдыг кыс кижилер хей-аъттыг болур. Ынчалза-даа эт-хөреңги, малмаганга буян-кежик кыйгыртыр болза эки.

Чылан чылдыгларга бо чылды аргалыг болза тайбын, оожум байдалга эрттирери чугула. Чалгааараар байдалдан уштунза эки. Ындыг байдал силерни эдээн улуг каражага чедирип болур. 1929, 1953, 1977 чылдың эр кижилери база 1917, 1941, 1965, 1989 чылдың кыс кижилериниң олут-соодалы кадыг, бачыттыг болгаш эдилге кылып, ном номчудары чугула. База 1929, 1933, 1917 чылдың кыс кижилери, 1917, 1941, 1965, 1989 чылдың эр кижилериниң хей-аъды кудулаар.

Аът чылдыгларга бо чыл багай эвес чыл болур. Өг-бүле тударынга-даа эки, хей-аъттыг чыл. Харын ажылүүле бүдүреринге кызымак, карак чыызыл ажылдаары чугула. Шак ынчаар ажылдаар болза, акша-херенги салыг-саарылгага-даа быжыг, турум байдалга чедип болур. Өг-бүлеге кандыг-бир таарымча чок байдалды чүгле чөптүг, тайбын арга-биле шиитпирлезе эки. Аът чылдыг бүгү эр кижилериниң хей-аъды кудулаар болгаш хей-аъттыг сайы, ном номчудары чугула. База бүгү аът чылдыг кыс кижилериниң хей-аъды өскерлиишкиннинг болур.

Хой чылдыгларга бо чыл сеткилчаарылга, акша-херенги салыг-саарылга-даа эки болуп, чаалавас байдалдыг. Өрелеңги айтырыгларының чылдаарыны-биле аас-дылдыг, өскүлдаалыг байдалга ажыглаан болур. Олча-орулга эвээш болуп болур. Кодээ черге, аржаанга дыштанары чугула. 1943, 1979 чылда төрүттүгеннерниң менгизи киирер. Менги эдилгези кылдырып, ном-судур номчудар болза эки. Эр-даа, кыс-даа хой чылдыгларның хей-аъды кудулаар.

Мечи чылдыглар албан-ажылынга кичээнгейлиг, хынамчалыг болуру чугула. Аян-чорук кылып, дыштанылга черлеринге сагыш-сеткилин оожукторуп чоруур болгаш эки. Кичээнгей чок кылыра бодаар чоруктан каража үүнүп болур. Ынчангаш эш-өөрүн таварыштыр ажылхерек кылыры чугула. Мурнуку чылларда тыпкан акша-херенги, эдин быжыглаары-биле ажыл чорудар болза эки. 1932, 1956, 1980 чылларда төрүттүнген кыс кижилериниң хей-аъды өскерлиишкиннерлиг болур болгаш кадынче кичээнгей салыры чугула. 1944, 1968, 1992 чылдың эр кижилери бодун арыг-шевер ап, халдавырлыг аарыглардан кичээнгейлиг болур. Бүгү мечи чылдыг кыс кижилер эт-хөреңгиге, мал-маганга буян-кежик кыйгыртыр болза эки.

Дагаа чылдыгларга бо чыл эткен чылын кылып дооспаан ажылын чедир кылыр болгаш өре, каражазын дуглаарынга эки боор турар. Өг-буленерге болгаш өске-даа ажыл-херээнерге өске кижилер дуза кадын болур байдалдыг. Бо чылын өскелерге бодаарга, аарыг-аржык хей боор болур. 1933, 1957, 1981 чылдың эр кижилери, 1921, 1945, 1969, 1993 чылдарның кыс кижилериниң олут-соодалы кадыг, бачыттыг болгаш эдилге кылдырары чугула.

Ыт чылдыглар акша-мөңгүнүң кичээнгейлиг, шын чарын билири чугула. Эш-өөрүнер-биле аас-дыл чаңгыс эвес улаа боор болур. Бир эвес силер кандыг-бир улуг ажыл-херек бүдүрүп, кылыр деп бодаар болзунарза, бүгү харысалганы бодуңарга алынар. 1934, 1970 чылда төрүттүгеннерниң меңгизи киирер болгаш менги эдилгези, ном-судур номчудар. 1934, 1958, 1982 чылда төрүттүнген кыс кижилериниң олут-соодалы кадыг болур.

Хаван чылдыгларга бүгү талазы-биле эки чыл болур. Ажыл-херээнерге кандыг-бир чаа эгелээшкинни кылып чорудар болза эки. Онзагай улуг бергелер таваржыры эвээш. Ынчалза-даа эки, багайның кайызы-даа таваржын болур дээрзинге кичээнгейлиг болур.

Тывданчойхорлың хүрээзи. Шелчимелон судуудан очулдурган Э. НУРЗАТ.

Ниитилел, үндүрүг, хоойлу

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРҮП ТУРА...

Парлалга конференциязының түңнелин үндүрүп тура, Күрүненің үндүрүг инспекциязының Тыва Республикада начальниги Л. А. Мандан-Хорлуу. Үндүрүг полициязының департаментизиниң директору В. С. Чанзан журналистерниң сонуурган турар хой саныг айтырыгларынга тодаргай харыларны берген.

Даяна КУУЛАР.

Күрүненің ТР-де үндүрүг инспекциязының медээлер болгаш ниитилел-биле харылзаалар талазы-биле киллизиниң код референтизи.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

ОН ДУГААРГЫ ШАГАА, АЗЫ ИНЕК ЧЫЛЫНЫҢ ОШТАЛГАЗЫ

Бистиң ынак ачавыс **Петр Күдерекович САТ** февраль 17-де мугур 50 хардаар. Ачавыстың юбилейи оон сагыш-сеткилинге уттундурбазы-биле артын каар кылдыр эрттирерин кыыдып турар бис.

Ачавыс, шынап-ла, ажылгыр, томаанныг-даа. Бисче каржы сөс сөглээнин черле сагышмас-тыр бис. Билиш кээривиске-ле, машина хөрээнге олурар — чолаачы деп билир бис. Оон ынай ачавыстың памдарындан билир чүвевис: ырда кирген Хөндергейге төрүттүнген, ацаа ол школа доскан, оон Кызыл хоорайга училище доскаш, Өвүрүүн Торгалыгга ажылдан келген. Ол үеде ацаа угбазы школага башкылдан турган. Аныяк кижиниң амыдыралга эге базымнарны эгелээринге ол угбазының арга-сүмези улуг дузалыг болганы чугаажок деп бодап чоруур бис. Аныяндан турала ырлаар, концерттерге бо-ла киржир. Оортан кайнаардаа барбайн, ынчаар-ла ажылдан чоруп турган, ацаа өгбуле тудуп, ажы-төлдүг болганнар. Ажы-төлдери дээргеле бистер бис —дөрт оол, бир кыс. Дүнмавыс школада өөренип турар. А дөрт оолдары бистер ачавыстың оруубиле чораан, шуптуу чолаачы болдувус.

Чолаачы болганывыс ацаа эвес, бичевистен тура, оон машинаызынга олурып, руль долгаан ачавыска домей болуксан келгенивистен болган боор. Кая-даа чораан, оон мынчаар ырлаарын черле утпас бис, ону бижип кагзывысса, харын артык эвес боор, эргим солунувус:

Хөңү баткан Хөндергейниң
Көк-ле талы болурумгай,
Холчүн кара уруг эштин
Хөлегези болурумгай.
Ажык баткан Хөндергейниң
Ак-ла талы болурумгай,
Анай кара кулугуриин
Аян ыры болурумгай.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачавыска кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл-ижинге чедишкинни күзевишаан, амдаа хөй-хөй чылларда бистиң аравыска бискэ өмек-дуза болуп, бисти өөртүп чоруурун күзээр-дир бис.

Оолдары, уруу.

Бистиң ынак ааваыс Ошку-Саар Даагановна ДОНГАК февраль 12-де 50 хардаар. Ааваыс Тээли ортумак школазын, Кызылда кооператив училишезин доскаш, Мөңгүн-Тайга кожнога садыгжылан, «Малчын» колхозка кассирлеп, санакчы бухгалтерлеп ажылдап турган. Ажылдан чораан үезинде Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун бот-өөредилге-биле доскан.

5 оолдун, 5 кыстың ынак аваазы, 2 чаштың эргим ынак кырган-аваазы. Уруг-дарыынга сагыш ковангыр не. Амгы үеде уругларының ажы-төлүн азыражын орар. Ынак ааваыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа омак-хөглүг үр чурттаарын күзедивис.

Өөнүң эзэн Чочай-оол Дагба, уруглары, солдары, күдээлери, уругларының уруглары.

Бо эгени номчупкаш, элдепсинме, эргим номчукчу. Чугаа чүс-чүс чылдар бурунгаар, санаар болза, чаңгыс мунга чытпас назылыг Шагаа дугайында эвес, а катап бодараан, ам чаа 10 чыл боор турар Шагаавыс дугайында чоруп турар.

Төөгүден алырга, ылангыя профессор Н. Ф. Катановтун айытканында, тывалар он ийи дириг амытаннар аттарындан тургустунган календарьны эрте шагда-ла ажыглап чораан деп шинчилээнин астроном башкы Сат Мөңге «Тин чок торгузунда» айыткан. Ам эртемден этнограф А. П. Потаповтун «Очерки народного быта тувинцев» деп номун ажыптар болзувусса, 12 чыл эргилдеги чыл санаашкынында өске бүгү түрк азы моол дылдарда чок «инек» деп чингине тыва сөстүн барын демдеглевишаан, ол-ла сөс «инек» деп утказы-биле эрте-бурунгу түрк тураскаалдар — орхон-енисей бижимелдериде, ылангыя Тоньюкук (Тонукок) маадырның көөзээнде VIII векте бижиттингенин айтып турар (ар. 252). Ол бөзин бети-дир. Бир эвес «Култегин» деп орхон-енисей бижимелдеринге тураскааткан номну көөр болзувусса, Тоньюкук үезинин бижимелин академик Ю. Л. Аранчын бистиң үенин 552-734 чылларга (VI в.) хамаарыштырын турар. Ынчап кээрде, бир эвес «инек» деп сөс чыл календарынга ынчангы үелерде-ле кирип турган болза, чыл эргилдезин ол үелерде-ле онзагай көрүп, демдеглеп турганы магат.

Ону бодаарга, Шагааның төөгүзү оранчок ханы, эртебурунгу үелерге онаажыр, бистиң бо эравыска чытпазыдаа хөңү. Чүге дээр болза, аас чогаал бижимел чогаалдың оранчок мурнунда тыптыр болгай. А аас чогаалдың чалбарыг, хевирин бот-дугайты фольклорнуң өске жанрларындан эрте, ыры, тоолдарны-даа мурнай тывылган дээр хөөнүг мен. Чүге дизе, чалсарыг эрте-бурунгу кижиниң, бүгү амыдырал-чуртталгазы, чүгле бойдустан хамааржыр кижиниң, орантандызындан, дээр хайыраканда авырал, оршээл дилээн эң баштайгы сүзүглел сөстери болур. Иерээлдер база ындыг. Ол бүгүнү кылыр-да от — одаг салып, ацаа эзт-чемниң дээжизин, эң арыг эм-дом үнүш — артышты өргүп салыр чораан. Бистиң Шагаада кыпсын турар санывысты ынчангаш, отка-(хүнге), оран-тандыга чүдүлгениң артынчызы, ора-сомазы деп болур. Ынчап кээрде, Шагаа байырлалы (адын чогум «Шагаа» деп турбаандаа дижик), шаг-төөгүнүң байырлалы деп чүве билдингир-дир. Черле ынчаш, чыл эргилдези азы узун, соок кыштың төнүп, чымчак үе—час-биле солчуру кешкүн чонга ацаа бир чүве эвес, улуг ужур-уткалыг болуушкун боор чораан болбайн. Тываларның кыш Дуртун бүдүн чылга деннеп санап чораанының чылдагааны-даа ында — бир кыштың ашканы бир чылды чурттап эткениби-ле барык домей.

Ам «Күске» деп чыл адын көрээлиңер. Ол-ла эртемденниң (А. П. Потаповтун «Очеркте-ринде...») бижип турары-биле алырга, «күске» деп сөс амгы тыва утказыбиле XI-XIV вектерде уйгурларның (Хемчик Ондарларын уйгур уктуг дээр даашкын ам-даа бар) чыл санаашкынының календарында таваржып турарын база айыткан. Моон алгаш көөрге, бир-тээ, дириг амытаннар календарьлары VI-VIII азы XII вектерде-ле турган болганда, Чаа чыл — Шагаа байырлалы ол үелерде-ле турганы магатчок-тур. Чүге дээрге кайыдаа чонга, кайы-даа шагда шаг эргилдези, үстүнде айытканывыс дег, ацаа бир чүве эвес, ону ыяавыла байырлаваза-даа, демдеглээри черле албан турган дизе хөлү частынмас боор.

База бир солун чүве — Чаа чылдың бо байырлалының Шагаа деп ады. Бот дугайты бо атты «Цаган сар» ак харның аайы-биле «ак ай» дээн моол состен укталганы магат деп даап бодазымзадаа, ацаа шала чигзинер мен. Ийет, Шагаада ак өөнер колдан турарын (ак хардан эгелээш, ак пос чалама, ак сүт чажыг, саңга салыр ак чем — саржаг, чөкпек, аржы, курут, ак чаглыг эзт), ол ышкаш оон бүгү сүзүглели база ак (эң арыг, эм-тац үнүш — артышты саңга салыры, эң чаагай күзээшкин — чолукшулганың өзулалы, ацаа ак сүзүктүг белек —аккөк кадакты солчуру дээш оон-даа оске) болур дээрзин «Ак чолдуг Шагаам» деп чүүлге, ындыг аттыг ырышулукке-даа бижээн мен. Бо ийи бодалга туттунгаш, Шагаа дээнин бир-бир сактырга «Шаг агы» азы «Шагның агы» дээни чадавас деп база бодагылаар чордум. Ол дугайын дыл, төөгү эртемденнери, чон кажан-на-бир тодарадыр, үзе сөглээр боор деп оодаар мен.

Ол ындыг-ла-дыр. Ам Инек чылының им-демдээ азы ожу кандыгыл, ону көрээлиңер. Бурун шагдан ындыг чораан, тыва чон чаа чыл бүрүзүн чүгле демдеглеп каар эвес, а ол чыл харын кандыг болурул, чогумчалыг эки бе, азы хиреліг багай бе дээрзин баш удур тодарадып турган. Бөдүүн чон ону кайыын-даа эвес, агаар-бойдусту чүс-чүс чылдарда хайгаарап келгенинден, ук чылда айның, хүннүң, сылдыстарның туружундан, он-чүзүнүңү өскерлиң турарындан, планеталарның көжүп, шимчеп турар аайындан билип ап чораан. Ынчалдыр сылдыстыг дээр-биле черниң агаар-бойдузу бурунгу тыва кижиге бир-ле «агаар-бойдус ному» боон чораан дизе хөөрем эвес. Ол «номда» эндег чок, кол нургулайында баш удур сөглээни дег боору кайгамчык. Көрээлиңер, Күске чылының оштаашкыны (прогнозу) Сат Мөңгениң «Тин чок торгумда» айытканы дег, «чаа-чалбактыг» (Чечня, Соңгу Кавказта байдал), харлыг, чаъстыг (ол шынап, ындыгдаа болду) кол-кол демдектери ол олчаан бадытканды.

Ам Инек чылын көрээлиңер. Бо чыл инек чылдарының беш янзыларындан шала хиреліг, агаар-бойдузу чогумча чок, күске чылы дег, база от олуттуг, шилги инек (кызылзымаар) чылы болур. Оът-сиген чегей, чайы каан, изиг, кыжы соок деп, М. Сатта айыттынган.

А эртемден этнограф А. П. Потаповта көөр болзувусса, оон Эрзин, Тестен чыгган материалдарында бир янзы көргүскен. Ында инек чылын «багай», чогумча чок (несчастливый), кыжы, чазы соок, чут (падёж скота) боон болур деп айыткан. Ынчалза-даа мурнуу-чөөн кожууннарның тывалары, инек чылды күске чылынга четпес дээрден башка, эки чыл деп санап турар деп база демдеглээн. Бо болза эртемденниң 60 чылдар үезинде бижип турганы материалдарыдыр. Ол үеге деннээрге, амгы үеним агаар-бойдузу хүн бүрү бокталып, «чүдереп» турарындап, оон соң даарта кандыг болурун баш удур даап сөглээри тоң берге, апа бир-ле тывызык.

Бөгүнгү бойдусту бистиң ада-өгбелеривистиң үезинде бир аай быжыг туруушкунуг, чылдарның ээлчеглиг эргилдезинде онза оскерилгелер чок турган үе-биле денней коору канчап-даа болдунмас турган боор. Ынчалза-даа ийи авторнуң кайызынга-даа «кижилер хей-аъттыг, соруктуг» деп айытканы өөрүнчүг. Ону бодаарга, кижилер ажылгыр, амыдыралчы идепкейлиг деэни ол. А ол бот-шынарлар кижилерге турда, кижи чүүдаа чүвеге мунгарылбас, чүүдаа дескештирбес, буза булгап үне бээринге ханы бузүреп болур.

Чаа чылда чолувус бедик, чоруувус чогунгур-ла болзунам, өршээ хайыракан!

Чап ЧҮЛДҮМ.

ЧАРЛААЛДАР

«ПОЛИГРАФ» ФИРМА СИЛЕРГЕ

— Таңмаларны, штампыларны, диизелээр демирлерни;
— фирма саазыннарны, шынзылгаларны, бараанларга кожар саазыннарны;
— силериң күзээниңер өөнүг саазынга алдын, мөңгүн будуктуг үжүктер-биле парлаан база голография езугаар кылган визит карточкаларын;
— бажыннар болгаш машиналар дүлгүүрлерин улуг күзеливис-биле кылып бээр бис.

Силериң күзээниңерден артык чүүлдерни кезээде бараалгадып турар бис.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кочетов күдумчузу, 30. № 16 кабинет. Телефонцары: 3-31-98, 3-83-27.

ИНЕККЕ ЙӨРЭЭЛ

Өршээ, өршээ, өршээ!!!
Өөр-өөр инек чылым.
Чылдың бажы үндү,
Чылан кежи союлду,
Инек чылым, хөөг-хөөг!
Ийи кужак сигеним ма,
Ийи хууц чылбай суум бо,
Ийи челоим сулам урайн!
Хөөг-хөөг, хөөг-хөөг!
Багай эвес баштыг сен,
Бароалар дег быгынныг сен,
Халбыыштар дег кулактыг сен,
Хараача дег мыйыстыг сен.
Шынап кара карактарлыг,
Шырсангылаан кудуруктуг
Амы-бодун чүктеп чоруур —
Адыр кара дуюгларыц
Одар-белчиир чедире бээр,
Орукту-даа үндүре бээр.
Чаагай оъдуц шуглап алган
Чагган хөртүк кылын харны
Шүүлешкен думчуктарын
Сүре, эже иткилептер.
Тергиин кадар сигеннерни
Тенниг дылыц бөле чылгааш,
Аксыц долдур дайнап чоруй,
Ажырар сен, хырныц долар.
Кежээ дургу, хондур өезин,
Кегдиредир кегженир сен,
Таптыырганыр дайнап-дайнап,
Даңны атсы аштавас сен.
Ол-ла хире ажылгыр сен,
Оон буян сенден келир,
Аастыгга амзадыптар
Аккыр сүдүц оон үнер.
Сүттен кылган чүзүн чемнер
Сүүзүннүү оон улам дендээр,
Чогдур солаан халбац мойнуп—
Чоорган дег камгалалын
Мөчү-сөөгүц, туруштарыц,
Мөге-шыырак шыңганнарыц,
Оорга-мойнуп, читкелериц —
Онза күштүүц шыдалгыры.
Аал-оранга удур келген
Айыыл-халаа билгенинде,
Сүрлүг кылдыр бустагылааш,
Сүүр, чидиг мыйыстарыц
Ширик черже киир шашкаш,
Чиис-чара иткен соонда.
Адыр кара дуюу-биле
Аткаар-соңгаар эшкеннепкеш,
Көскү-хөрээ хөөгейнип,
Көскенгилеп, мөөреп-мөөреп,
Куруг кара чеже углай
Шурап, шелип, үскүлепкеш,
Куттулуп кээп өкпээргээштиц,
Шуудадыр бустагылап,
Кызыл-селген карактарыц
Хыйыр-кылчац көрүп алгаш,
Ол-бо турган талазынче
Оваарныры күштелип кээп,
Улам-улам сүрлүп, тырлып,
Улуг күжүн мөөнизээн-даа дег,
Чүү-даа чүве дыынмас хире
Сүрлүг күштүүн өршээ, өршээ!!!
Инек чылым, хөөг-хөөг!!!
Ижер-чиирим элбек болзун!
Ижим-үүлем бүдер болзун!
Иштин, даштын тайбыц турзун!
Ырлыг-шоорлуг, хөглүг-омак
Ылап эки чурттаалыцар
Аас-кежин кээп чайна, курай-курай!
Аа-сүткүр, Инек чылым, курай-курай!
Шагаа биле, Шагаа-биле, курай-курай!
Чаа-чаа чедиишкиннер-биле, курай курай!

Ондар ДАРЫМА.

Тыва Республиканыц алдарлыг ажылдакчызы, эмчи-башкы.

Суббота

үндүрүлгези

ИМ-ДЕМДЕКТЕРИ МЫНДЫГ

Бо Шагаада Күске чылы төпер, Инек чылы эгелээр. Ону от халаптыц шилги кыс Инек чылы деп турар. Каац, өттсиген хирелиг, чайы изиг, кыжы соок болур деп бижээн. Сарыг шажын өөредиин езугаар алырга, кижиниц мөзүшынары, аажы-чаңы төрүттүнген чылындан, айындан, хүнүнден хамааржыр.

Ынчангаш «Буддизм» деп сеткүүлден белеткээн кыска үүлдү помчукчуларга сонуургадыц бижидим.

Бир эвес Инек чылдыг кижи чазын азы Шагаа соонда февраль, март болгаш апрель үезинде төрүттүнген болза, ынчан ол кижи Богда бурганныц кулааныц чанынга чалараан болур. Богданыц кулактарыныц чанынга төрүттүнген кижилер бүгү үүлдү үүлгедип, кылын билир, мерген угаанныг болур. Олар эрге-дужаал, алдар-ат сүреринге ынак, чоруу чогунгур, үүлези бүдүнгүр кижилер-дир. Чайын азы май, июнь, июль айларда төрүттүнген кижилер Богданыц хөрээнин чанынга төк барыц дүшкен кижилерге хамааржыр. Ындыг улус багай эвес, чедимчелиг, бай-шыдалдыг чурттаар.

Бир эвес Инек чылдыг улус күзүн азы август, сентябрь, октябрь айларда база ноябрь эгезинде төрүттүнген болза, ынчан ындыг кижилер Богданыц буттарынга чаяаттынган болур. Ындыг улус оске бажынга (аалга) чурттаары дээре кылдыр бодаар, олар кандыг-бир кижиге чагырткан (хамаарылгалыг), сургаткан чоруурунга чаяаттынган.

Кыжын, азы ноябрь төнчүзү, декабрь, январь, февральга шагаага чедир төрүттүнген кижилер Богданыц эгинперинге бодараан болур. Анаа төрүттүнген кижилер чагырга тутканнарыц ээ көөрүн, дуза кадарын ажыглаан чоруур, ынчалзаа оон-биле кады бодунуп угаангырыныц ачызында, оскелерге хамаарылга чок, бот-тускайлаң чурттап билир кижилер болур.

Чөөн чүктүн горосковун езугаар Инек шыдамык болгаш шуугаазын эвес. Ынчалза-даа өске кижилериц ачызы-биле ажык чугааны үндүрүп келир салымчаан Инекте бар. Даштындан көөрге оожум болза-даа, Инекте изиг аажы-чаң бар. Оон ховар болур килеңи айыылдыг, ынчан ол бодунуц кылган үүлүн херекке албас апаар. Ол чугаакыр эвес, ынчалза-даа херек апарганда, өскүр болу берип болур. Ол кежээ, шевер холдарлыг болгаш оон бажын-балгады арыгсилиг, каас-шиник. Инек дүрген шиитпир хүлээп алыр. Ол өжеш. Бодунуц чедир кылбаан үүлүн төнчүзүнге чедирбейн, амыравас. Инекке ынакшыл айтырыы ийиги чергеиин болур. Ол чорук ону өгбүлеге хамаарыштыр шыңгыы сеткилсагыш хайнымышкыныг бергелээшкиннергге чедирип болур. Ынчалза-даа амыдыралыныц үшкү чалазында бүгү үүлдер чымчап, сожургай бээр. Инек Дагаа азы Күске-биле өг-буле тудар болза, эки деп санап турар. Ыт-биле багай, а Хой-биле чүден-даа дора болур.

Оолак ДҮЛҮШ.

Чыраа-Бажы суур.

САРЫГ ЧУК БИЛЕКТЭЭШ

Чечен чугаа

Авамныц сарыг чук билектээжи бар чүве. Авам ону чогум билээнге суп чорааныи көрбээн мен. Ооц оозун угбам харын билээнде бо-ла супкан, кыс эштери-биле кыйтыцайндыр каттыржып, бирле чүвени аажок хөөрежип орарын көөр кижи мен. Соолүнде ол билектээштн мен база сонуурган, билээмге хос боорга, шенекти эрттир өштүмге кедип алгаш, уруглларга көөргеттингилээр турган мен.

Ол билектээштиц чаражыла кончуг чүве ийин. Арай шилдегер болгаш өттүр көстүп турар, ара-аразында шала агылдыр, сүт хоюу дег оңнер база бар чүве. Ону чуктан кылган дижир. Ооц өңү безин мөндүйтүр сыстып келген дыт чугу дег сарыг чүвеле болгай. Ол хирезинде быжыг деп чүвезин кайгаар мен. Дыт чугу болза, дораан-на эстип, холга чыпшына бээр, а кадый берген чук дораан үүрмектелип каар, ону дайнаарга арта-ла ажыксыг боор чүве. А ол чук билектээштн сонуургааш, ызырарымга безин тигленмес, оскунуптарга-даа бузулбас чүве ийин. Оон-биле ойнап шаг болган мен.

Бир катап уруглар-биле Чес-Булуц суунга эштин ойнап турган, өштүмге суп алган билектээжимни чидирип алган мен. Авамныц хомудаары-ла аажок, а угбам авамдан-даа артык хомудан, мени аттыңы шаг болган. «Сугже ону чүге суктунуп алгаш барганыц ол. Хааржак иштинге чыткан чүвени ап алган ойнап олурган чүве. Ол ойнаар чүве эвес, эт-тер. Бо билзек, сырга ыпкаш эдилээр эт-тир деп маңаа чугаалаан кижи-дир мен» дээн угбам элээн-не чыжыраан. Авам кезек боданып олуруп-олуруп: «Ол хайыраан шагаа белээ ам бажы-биле барганы ол-дур. Хомуданчыгдыр» дидар. Ол үеде оон чугаалаан чүвезиниц үтказынче сагыш салбаан мен. Ол хайыраан чараш билектээшти та агыы алгаш барган, та элезинде хөмдүне берген. Эштип турган черивиске каш-даа катап барып, уруглар-биле кады суг сүзүп, элезин касканнаа дилээш, тыпнаан бис. Хомудан артыл калган мен.

Соолүнде шору өзүп, чүве билир апаргаш, ол билектээшти сактып келгеш, авам ону чүге «шагаа белээ» дээнин айтырган мен. Ол дугайында солун төөгүнү авам чугаалап берген чүве...

Ынчан шагаа чоокшулап орган чүве-дир. Хемчик унун дургаар кожа-кожа чыдар аалдар шагаа байырлалыныг кара-доңдак дүжүп, эът-чем үрелбес апаарга-ла, белеткенин эгелээр. Чиш кылдыр соккан малыныц көн эъдин үүжелеп, ишти-хырнын хырбячалап, далган-тараазын, чокнек-саржаан ацгы белеткен, быдаа кылыр көжезин соктааш, ыгывазын дээш быстурган дээр. Ынчалза-даа ол бодунуц албан-дужаалынче улуг-ла сагыш салбас. Ооц эрге-дужаалынга-даа, ажылгарыынга-даа хамаарышкан айтырыгларны ооц кадайы шиитпирлеп, башкарар. Дузалакчы боду аалынга ховар олурар. Даады-ла садыгнаймаа кылып, ырак черлер — Орус чурту, Моол чурту, Кыдат чурту дээш, ай-айыбиле чоруп каар. Оортан хөй бараан эккелгеш, улуска оозун садыш сайгарар турган.

Сүрүп-Дузалакчының чурттан орар оран-сууру дыка шыырак. Ак артында улуг алаакты дола берген кодасуурну бедик херим-биле долгандыр херимээн. Ооц чурттан орары кызыл дыттан тутканхой орээлдерлиг бажыцыныц соңга, хаалга, чадаларын кыдат аян-биле шокарлаң кылган. Шалаларын кылайты дозулаң каан. Бараан делген каан улуг садыг бажыцындан ацгыда, чемаъш, эт-сеп шыгжаан ацмаарлар, мал кажаалары, оглер дээш, улуг хөрим иштинде чок-ла чүве чок. Олаада чок дээн кара чаңгыс ханы кудуктуц кажаазын безин каастап каан. Долганып турар тырыкыда илчирбе-биле баглаң каан улуг демир-хууц кудук кырында халаңайнып турар. Оске бажыңнардан шала чавыт чунар-бажыц деп бажыцчыгаш база бар. Ырак черлер чоруп чорааш келгеш, Сүрүп-Дузалакчы ол чунар-бажыңынга дыка үр изиг бусбиле шапганыц чунар дижир. Шыырак-ла чурттаң чораан кижи чүве-дир. Ооц алыс экиргээ, дузааргаа база кончуг. Угу-дозу чаңгыхүндү-даа болза, алыс сеткили бөдүүн, чугаакыр болгаш улуска хүндүткелдиг чораан дээр чүве.

Сүрүп-Дузалакчы бир чылын шагаа бетиндө чедип келгеш, биче кижилериниц арыннарында оорушку-маңнай чайыннаан, кижи бүрүзүнге-ле бир хар немешкен. Эдер-Хоректиц ийи кызы — Минчей биле Хүрец кышты өттүр кетпээни хураган кештериндеи даараан чаа тоннарын кеткиленкен, аал артында тейдеи чүңгулаар ошку кештерин белеткен ап турганнар.

Чоок кавы аалдардан шагаачыларныц башкылыы Эдер-Хөрек аалынга кээп эгелээн. Улуг, биче улус чолукшуп, амыр-менди, чаагай күзээшкиннер солчуп турганнар. Аалчылар өгже кирип, аъшчемниц дээжизин чооглап эгелээн. Хондур хайыңдыртан кожа-быдааныц хоюг деп чүвезин дендии. Дазыл калгакбиле аяктарже узун кударга, шүүт ла үзүлбес.

Чугаа-соот, оюн-баштак кидип-не изиг түлүк турда, аалдыц ыттары туткулай берген. Аал үстүнден коңгулуурун кыңгырадыр шапактыг аъттар хөртүк харны дүвүлеп-дир эстедип орган. Өгде улус үне халышкан. Келзе-ле, Сүрүп-Дузалакчы. Ол кадайын, ийи оглу — Седип биле Чамыңны эдертип алган келген. Улуг дужаалдыг бай кижи бодүүн өгге шагаалап келирин манаваан улус пат-ла кайган, аайын тышайн аазады берген турганнар.

Эдер-Хөрек тоор эвес, «Ой, чоп сыртайжы берген тур силер» дээш, бир дугаарында-ла Сүрүп-Дузалакчыда чеде берген, ийи холун чада тудуп, «Амыргын-на-дыр бе» деп чоокшаан. Арын-шыырайыныц чазык, хөглүү кончуг Дузалакчы база ооц каас-коя кеттиннеп чараш кадайы аалда турган бүгү улус-биле чолукшуп-каннар. Олар өгже киргеш, өске улус-биле деңге аштаа-лакчызыныц шагаада берген ып-чемненип, улуг назылыг улуска ырак черден эккелген кара арагазыц аът караа дег хензиг дашкага кудуп, дугураанныныышаан, каяа-каяа четкениц Дузалакчы хөөреп орган. Чоааада-ла арай доцгун, турааргак диртир ооц кадайыныц чазык-чаагайы база кончуг. Ол ашаанга: «Ойт, даштын шанакта таалыц база бар ышкажыгай» дээрге, Дузалакчы арта-ла белиңнеп, «Ой, оолдар, таалыңны киирип келиңер» дээрге, эжик аксында турган оолдар баскылажыц каа дег үне маңнашкаш, аар таалыңны киирип келирге, ону Сүрүп-Дузалакчы боду чежип, оон ужулган чүү-хөөзүн улуска үлеп эгелээн.

Бир дугаарында Эдер-Хөрек кадайыңа белек супган. «Седиптиц чаңгыс пепиц эмиин үлежип, кады эвес өскен дуңмазы кайда барды? — дээрге, даштын уруглар-биле ойнап турган Минчейни авазы кыйгырыпкан.

— Бо Минчеиниц өскенин, удавас кыс болур кижи ышкажыл. Бо билектээш кыс кижиниц холун каастаай аан, каям, уруум, холуц — дээш, Дузалакчы Минчеиниц оц холунга сарыг чук билектээш суп берген. Минчей дүрген-не үне халаан, Уруглар ону долганы берген.

— Бо сеңээ херектиг боор, Хөрек — дээш, кыдат сарыг таакпыны база улуг лаазада дарыны сунган. Эдер-Хөрек алган белээн өрү көдүрбүшаан, көңгүредир хөөреп турган:

— Шагаа белээ алыры кежиктиг чүве болгай, дарым шагда төнген, аңчы кижи бо чокта боо чаза тудун шыдаар эвес, амырадым — деп, Дузалакчыга өөрүп четтиргенин ол илереткен.

Эдер-Хөрек аалынга ол эртен шагаалап келген улуг, биче улуста Дузалакчыдан белек албаан кижи-даа чок болган. Кыстарга дыргак, шүүр, көрүнчүк, бичиилерге үзүм-чигир, улуг улуска шай, таанкы, тоннук даалымба дээш — чок-ла чүве чок.

Сүрүп-Дузалакчы кадайы, оолдары-биле кады Эдер-Хөрек аалынга шагаалап келгенин, ооц улуска белек-селек сөңнеп турганын олаакавыныц улузу үр-ле чугаалажып турган.

Ондарларныц Сүрүп-Дузалакчызыныц шагаада берген белээ — сарыг чук билектээжиниц дугайында авам ынчаар хөөрээн чүве. А кыргаан-авамныц ол Сүрүц-Дузалакчыныц улуг оглу Седипти канчап авам-биле ийистер дег эмзирип өстүргенин база айтырган мен.

Ол-ла Хемчик унунда чок дээн чараш хөрээжен — Сүрүц-Дузалакчыныц кадайы дун оглун божааш, оозун эмзирбээн. Та аныяк ченнив эмин аараш, та өске бир чылдагаан-биле ындыг болган ийикпе, ооц эмининц сүдү чок болган. Чаш чүве эмиг дилеп алгырар, эмискик өлбас болган. Оглун кээргээш, Дузалакчы кайыын-даа болза дүрген эмзиркичи тып эккээрин улузунга дужаатан. Ол үеде кыргаан-авам дун уруу болур

Екатерина ТАНОВА.

ДҮРГЕН-ЧУГААЛАР

Даш-Хүрец араалчалап,
Таная-Херел кириш долгап,
Таңды сыны булут тыртып,
Даң чырыы чурт оттуруп,
Чаңчы Хөө тоолун доозуп,
Сарыг шайын паштан эзип,
Ажы-төлү Хүнүн уткуп,
Ажыл-ишке хайныр үнүп...

Светлана ОРУС ООЛДУҢ «Дүрген чугаалар» деп дептержигежиниден.

ЧИҢГЕ-ТАРААМ

Чиңгир ногаан шынаалардан
Чиндиц үнер чиңге-тараам.
Шаңга эккеп уруп алгаш,
Саарылдырар чараш тараам.
Солангылыг, алдынналчак
Согаажымга соктааш челбиир,
Арыглап ап, элгеп урар
Аккыр, арыг чиңге-тараам.
Авам, ачам, угбаларым
Арыглажыр чиңге-тараам.
Аякка ургаш, шыгыдарга,
Амданныг-ла чиңге-тараам.
Сүттүг шайга уруптарга,
Сүүзүнү улам дендеп,
Аяк долдур хөөй-ле бээр
Амданныг-ла чиңге-тараам.

Охемчик ОНДАР.

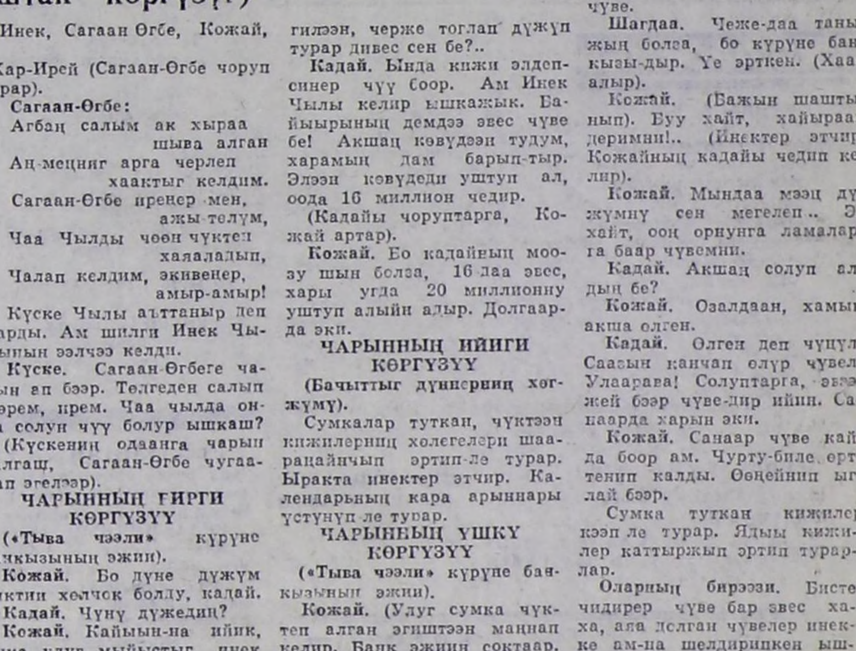

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ «Шагаада» деп фотоэтюду.

ЫНЧАН БОЛГАШ АМ

Лириктиг хөөннер

«Чыл бажы үндү, чылан бажы ковайды» — деп
Шынап черле чонум чүге ынчаар сөглээн.
Ону бодап эрткен ойну сактып оргаш,
Ооргада эрги кыштаг сагыжымга кирип келди.
Алды харлыг бичии оолак турар шаамда
Авам күжүр бир-ле эртен турып келгеш,
Аъштыц-чемниц дээжизин кыдыып алгаш,
Аалывыс улус чонун шайладып тур.
Улуг кижи кырган-аа, Дамба ирем
Ужуру ындыг чүве дээштин чонну чалап,
Аалывыс мурнуу чарыы улуг тейге
Аштыг-чемниг санын салып, чалбарып тур.
Ырак-чооктан улус чедип кээрийн-не дээш,
Ынак акым кедээр тейде таныыллап тур.
Чажым кончуг, авам-биле кады чораанш,
Чажыг чашкан кырган-аа көрүп турдум.
Чаа чылдын Шагаазынын сартыы-дыр дээш,
Чаглыг эътти а.ам менээ берип турду.
Ону-мону чүнү чиирин боду билир
Олурганнар хөөрежип чемненип кээр.
Шаанда болза Шагаа сартыы арбын-даа боор,
Чамдык улус хөлүүр дүндүр ойнап келир.
Кырый бергеш, Шагаа безин байырлавас
Кыпсынчыг-даа үе келген чүве дир бо,
Амгы шагныц ажы-төлү ону билбес
Ат-ла болган шагныц багы үе-дир ийин» деп,
Човаг.ынгач, шылаг.ынган сеткилинин
Чогум шынын кырган ада ынчан сөглээн.
Эрги шагныц артыышкыны байырлаг.ан деп,
Эмин эрткен дүжүметтер ынчаар сургап,
Чонувустуц чанчылдарын куду көрүп,
Човаг.ынмайн, ыятпайн хорун чораан.
Ажык-чарлыг чаа үе чедип кээрин,
Лама, хамнар катап дирлип үнүп кээрин
Кырган-аа ону көрүп четтикпээн-даа,
Кырый бергеш, бистен чарлып чоруй барган.
Эрги чылды үдеп тура, чаа чылды уткуп тура,
Эрткен өйже хая көөрү артык эвес,
Чоонган деп, оске чондан дудаан эвес
Чонувустуц чанчылдары эглип келди.
Шагаа хүнү моорлап келди, тыва чонум,
Чаагай сеткин, аас кижин уткуулуцар.
Тыва чоннун үе-дүптен байырлалы
Тывызыксыг, чараш болгаш онза болзун!

Сергей ХЕРТЕК.

ДАҢ ХАЯАЗЫ БОЛГАШ ДҮН

Частып келген шеңне чечээ сагыындырар чалыы уруг дүшүн карацгыын үреп, даң хаяазын магадылай көстүп келди. Хөрек-чүрек хөлзеп, дойлуп, элдептиг күшке чагырткан дег, чараш кыстыц турганы хемниц оц талазынче эштип кешкеш, ынаныгныц эринидиве үнүп келдим. Өлсуг дүшкен күжүр менче кыскыл аъдын кырынга ора, чугаа-сос чок, кем чок көрүшбиле кайган ор сен. Хоюг аккыр холдарыныы суйбаарымга ынай-даа бол, харыы болур хөлээшкин чок, чөөн чүкче бодамчалыг хая көрүү бердиц. Частырыымны билип каштыц, чожай бердим, даң хаяазы боор, сени дозуп, чурттаалганыц дүнүн хозуп, тепип турар ол чүм дээр сен..

Дүпүүн оожум сарыпнаалы кый дей бээрге, хемчигештн база катап эштип кешкеш, чарлыышкынныц эринидиве үнүп келгеш, хая көрдүм — чайгы дээрнин дүдүскээнде демги уруг тайды берди. Дүжүм бе ол, дүлүм бе ол ден орта билбейн, дүпүүн чылыг куспаандыва дүлүү бердим.

ТУРУМ-ЧОРГААР ЧАЙГАНЫ-ДЫР

Айныц узун, чырык хереліндеи туттунупкаш, төрээн черим, хемчигежим эринн орта чедип кээр мен. Чеже чырыыр, ай-даа база мээн соомдан эдерип кээп, сылдыстарныц доозунун арыдыр чуп, хемниц суунда эштн берди. Мөөрүктен ужуун алган хемчигежим мени көргеш, омаа кирип, шулуртканнын агыы чыдыр. Сырбык чаштыг уруг чораанш, суун узуп, ижип өскен хемчигежим эриин каастап, хаажылаан кызыл-чыраалар иткилежип, сыйтылашкаш, эгенген дег, сугже көрүп, көрүнчүктенип, чараштанды. «Дыка-ла үр келбезинге, сени сактып, уярадым» деп мөңгүннелчек терек менээ сымыранды. Ону дыңнааш, чанында турган анай-хаактыц сыргалары, чектээн ышкаш, турум-чоргаар чайганы-дыр...

КАЖАН КЭЭР СЕН?

Ыры болган чуртталганын ындын орта ынаныжым сени сурап чедип кээр мен. Араганыц артын орта эргим арнын, аажы-чаныц таныттынмас болу бээрге, чөгел тоткеш, чоруй баар мен. Бүтпейн барган ынаныгдан, маналашкындан буугуп калгаш, кижи көжээ апаар боор мен.

Ынчан харын миннип келгеш, ыы-сыыц топ, суггур чаъс бооп хуулуп алгаш, чанныц-тейлеп, диргизер дээш, чайык кудуп саарар боор сен, оршээвес мен.

Чок-чок, сарыым... Идегелим ыыстелген отчугажы чурттал.ныц эзининге черле өшпейн, хорлээлеп каап, хып-ла чыдыр. Кажан кээр сен, манап чор мен.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ ТӨЛГЕЗИ

(Баштак көргүзүг)

Черлиг-оол КУУЛАР.

КИРЖИКЧИЛЕРИ: Күске, Инек, Сагаан Өгбе, Кожай, Кадай, Шагдаа.

Күске. (Хойтпак тип турар. Дашказын ыдамнааш, ырлагылаар):

Шууруундан шурап батканСуг-ла кара араганы.
Шуваганчы төрүп-ле каанКүске чылдыг күжүр ботту.
Мунгаш доскаар ажыдып каанБулут сартыы хымызымны.
Мунгак кижи ыглап орарБызаа сартыы араганы.

(Инек эдер).

Өршээ далай, чанар эвлчээм ыалгени бо бе? Соок тыныштыг амытан эткен-даа ышкаш. Соок тыныштыг даадым, бо эвес болаа, хайындырып орар чүвени кайыын тыпар мен.

Инек. Муу м м у-у. Болур бе-э?

Күске. Болур, болур. Моорлап көрүцер, хайырааты!

Инек. Амыр-амыр, ажылгыр Күске!

Күске. Амыр-амыр, Инек! Ак сүдүнер арбын, ажылжиицер бүдүнгүр-ле болзун! Держе эртип, өрүленер.

Инек. Адыр-адыр, чыл бажын мен болум чааскаан эвес, Сагаан Өгбе чарлаар ышкажыгай, кайда бардыц, Хар-Ирей (Сагаан-Өгбе чоруп орар).

Сагаан-Өгбе:

Агбац салым ак хыраа шыва алганАц-мецниг арга черлеп хаактыг келдим.
Сагаан-Өгбе иренер мен, ажы-төлүм,Чаа Чылды чөөн чүктеп хаяаладып,
Чалап келдим, эквивенер, амыр-амыр!

Күске Чылы аъттаныр деп барды. Ам шилги Инек Чылынын эвлчээ келди.

Күске. Сагаан-Өгбеге чарын ап бээр. Төлгеден салып көрем, ирем. Чаа чылда онза солун чүү болур ышкаш?

(Күскениц одаанга чарын салгаш, Сагаан-Өгбе чугаалап эгелээр).

ЧАРЫННЫҢ ГИРГИ КӨРГҮЗҮҮ

(«Тыва чээли» күрүне банкызының эжин).

Кожай. Бо дүне дүжүм чиктин хөлчок болду, кадай.

Кадай. Чүнү дужедиц?

Кожай. Кайыын-на ийик, дыка улуг мыйыстыг инек келгеш, антаравысты үскен. Ооц мыйызынга акшелар ана бүрү ышкаш шиштели берген, черже тоглап дүжүп турар дивес сен бе?..

Кадай. Ында кижи элдепсинер чүү боор. Ам Инек Чылы келир ышкажык. Байыырыныц демдээ эвес чүве бе! Акшац көвүдээн тудум, харамыц дам барып-тыр. Элээн көвүдеди уштуп ал, оода 16 миллион чедир.

(Кадайы чоруптарга, Кожай артар).

Кожай. Бо кадайныц моозу шын болза, 16-даа эвес, хары угда 20 миллионну уштуп алыйн адыр. Долгаарда эки.

ЧАРЫННЫҢ ИЙИГИ КӨРГҮЗҮҮ

(Бачыттыг дүнерниц хөгжүмү).

Сумкалар туткан, чүктээн кижилериц хөлегелери шаарацайнчып эртип-ле турар. Ыракта инектер этчир. Календарныц кара арыннары үстүнүп-ле турар.

ЧАРЫННЫҢ ҮШКҮ КӨРГҮЗҮҮ

(«Тыва чээли» күрүне банкызының эжин).

Кожай. (Улуг сумка чүктеп алган эгиштээн маннап келир. Банк эжиин соктаар. Шагдаа үнүп келир). Ажыдыыр! Дужаарым ол.

Шагдаа. Шак эрткен дир. Кожай. Чүү шак?

Шагдаа. Акша солуур үеви аан.

Кожай. Бөгүн сөолгу хүну болгай. Улустан өре чыып чораан шаам-на бо, ажыт! Банк даргазы мээц таныжым чүве.

Шагдаа. Чеже-даа таныжыц болза, бо күрүне банкызы-дыр. Үе эрткен. (Хаап алыр).

Кожай. (Бажын шаштынып). Вуу хайт, хайыраан деримни!.. (Инектер этчир. Кожайныц кадайы чедип келир).

Кожай. Мындаа мээц дужумну сен мегелеп.. Ээ хайт, ооц орнунга ламаларга баар чүвемни.

Кадай. Акшац солуп алдыц бе?

Кожай. Озалдаан, хамык акша олген.

Кадай. Олген деп чүүл. Саазын канчап өлүр чүвел. Улаарава! Солуптарга, эвлежей бээр чүве-дир ийин. Санаарда харын эки.

Кожай. Санаар чүве кайда боор ам. Чурту-биле ортенин калды. Өөцейнип ыглай бээр.

Сумка туткан кижилер кээп-ле турар. Ядыы кижилер каттыржып эртип турарлар.

Оларныц бирээзи. Бисте чидирер чүве бар эвес хаха, ала долган чүвелер инекке ам-на шелдирипкен ышкаш...

(Каткы).

(Кожеге хаар).

Телевидение

«Шын» солун телекөрүкчүлерге

(Февраль 10-дан 16-га чедир)

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА

РНТ. БИРГИ канал

6.00 «Эртенгиниң мендизи-биле», телеканал.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Судьба аттыг кыс», сериал.
10.00 Хуулгаазыннар шолу.
11.10 КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ.
11.35 Аялганы тып көрем.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 Киноафиша.
12.20 КВН-97.
14.20 «Төөгүнүң арыннары». «Хилинчектекчи Иоанн», 1-ги кезээ.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Альберт—бешки мушкетер», м/с.
15.45 Марафон-15.
16.00 Сылдыстар шагы.
16.40 «Карин болгаш ооц ыды, сөөлгү сериязы.
17.10 «Ураза-Байрам» (аш соонуң байырлалы).
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 «Судьба аттыг кыс», сериал.
19.10 СОЛУН КИЖИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР ШАГЫ.
19.35 Аялганы тып көрем.
20.00 «Бистер» деп программа.
20.45 Тамчыктыг удуцар, чаштар.
21.00 YE.
21.45 «Полтергейст», сериал, 4-кү сериязы.
22.40 Е. Лебедев «ЖЗЛ» деп бөлүкте.
23.10 Бут бөмбүүнүң дугайында допчулал.
23.35 Пушкинниң амыдыралы болгаш өлгени: Марлен Хуциев — «Бодалдың тывылганы». Н. Михалков «Станция хайгааракчызы» деп фильмде.
01.00—01.35 МЕДЭЭЛЕР.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Эртенги экспресс.
8.05 «Честек-катчыгаш», т/с.
8.30 «Эргим редакция...»
9.05 Узун думчуктуглар шоуу.
9.40 «Санта-Барбара», т/с.
10.35 Ажыл-ишчи Россия.
11.25 Орус караоке.
11.55 Палиха-14.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 Автограф.
12.20 «Пушкинниң сөөлгү оруу».
13.15 Мультфильмнер.
14.55 Шимчевес хөренги садыы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Улустун аас чогаалының фестивалы.
15.30 Кады.
15.55 Хуу эмчи.
16.00 Чаа бешки дугуй.
16.30 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер даа.
17.10 Ургларга медээлер.
17.20 Лукоморье.
17.40 Бодунну көрден.
17.55 «Честек-катчыгаш», т/с.
18.25 НБА-ның сылдыстарының маргылдаазы.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Өскээртен келген Ванюша», м/ф.
20.35 V.I.P.
20.50 Игорь Угольников-биле «кежээкиниң мендизи».
21.35 «Санта-Барбара», т/с.
22.30 Ийи аңгы көрүш.
23.00 Узун думчуктуглар шоузу.
23.30 Телелотерея.
00.00—00.30 МЕДЭЭЛЕР.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

10.00, 14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.

* * *

14.15 Чай кадында.
14.30 Аргентин кино фестивалы. «Ынаар, Сонгу чүкте», уран-чечен фильм.
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
17.00 Ажык сеткил.
18.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
18.20 Чай кадында.
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.35 Дистанция 60.
21.35 «Ак-көк ыяш», 59-ку сериязы.
22.30 Бут бөмбүүнүн клуву.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.35 Хүннүн маадыры.
00.00 Хоккей. НХЛ-диц чемпионадының доктаамал маргылдаалары. «Нью-Йорк Рейнджерс» — «Флорида».
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.40 Чай кадында.
03.00 Сериал шагы. «Дүрген дуза», 3-кү сериязы — «Баштайгы хүн» (АКШ).
04.00 БӨГҮН ДҮН ОРТУЗУНДА.
04.20—05.00 Дүне чай кадында.

Вторник

ФЕВРАЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА

РНТ. БИРГИ канал

6.00 «Эртенгиниң мендизи-биле», телеканал.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Судьба аттыг кыс», сериал.
10.00 «Бистер» деп программа.
10.40 Каткы-хөг панорамазы.
11.10 «Бирги скрипка», м/ф.
11.30 Аялганы тып көрем.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.10 «Үр болган үделгелер», т/ф.
13.45 Мультфильм.
13.50 КЕН-ассорти.
14.20 «Төөгүнүң арыннары». «Хилинчектекчи Иоанн», 2-ги кезээ.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Альберт—бешки мушкетер», мультсериал.
15.45 «Хөглүг КВАмпания» кварьете.
15.55 Мультитроллия.
16.10 Хуулгаазыннар, азы Синема.
16.40 «Никто болгаш ооц өөрү», аныяктарга сериалдың баштайгы көргүзүү.
17.10 Он алды харга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга.
17.35 Делегейни дескиндир.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 «Судьба аттыг кыс», сериал.
19.10 СОЛУН КИЖИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР ШАГЫ.
19.35 Аялганы тып көрем.
20.00 Чидиргенин дилеп тывар дээш. Любовь Орлова.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.45 «Хөглүг уруглар», уран-чечен фильм.
23.30 Тина Тернер Москвада.
01.10 МЕДЭЭЛЕР.
00.25—00.40 Пресс-экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Эртенги экспресс.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.40 «Честек-катчыгаш», т/с.
9.05 «Эргим редакция...»
9.40 «Аншлаг» көргүзер.
10.15 «Санта-Барбара», т/с.
11.05 Ажыл-ишчи Россия.
12.00—12.15 МЕДЭЭЛЕР.

* * *

14.00 Улустун аас чогаалының фестивалы.
14.15 Хаан олуду.
14.55 Манекен.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 «Угрюм-река», уран-чечен фильм, 1-ги сериязы.
16.35 Силерниң эргенер.
17.00 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.

«ТЫВА» канал

17.40 Кызылда Шагаа.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.10 Дерги садыглары.
18.30 «Чепсек дугайында чаа хоойлунуң тайылбыры», дорт эфир, тел: 3-27-69, 3-36-71.
19.25 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.50 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 V.I.P.
20.40 Игорь Угольников-биле «кежээкиниң мендизи».
21.25 «Санта-Барбара», т/с.
22.20 Телетеатр. С. Давыдов. «Паганэльдиц төрүттүнген хүнү».
23.05 Хөгжүмнүг көкпажыгаш.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35—00.55 Чүгле улуг улустарга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

10.00, 14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.15 Чай кадында.
14.30 Аргентин кинонуң фестивалы. «Мария ава», уран-чечен фильм.
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
17.00 Ажык сеткил.

«РОССИЯ» канал

17.40 Ургларга медээлер.
17.50 Лукоморье.
18.10 Бодунну көрден.
18.20 «Честек-катчыгаш», т/с.
18.50 Чөптүг чоруктуң үези.
19.20 «Аншлаг» көргүзер.

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.35 Дистанция 60.
21.35 «Ак-көк ыяш», 60-ты сериязы.
22.30 «Сезам кудумчу».
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.35 Хүннүн маадыры.
00.00 Янзы-бүрү кинолар. «Миннииишкиниң солчулгазы».
01.35 Орус альбом. Александр Буйнов.
01.50 Семен Альтовтуң көргүзүглери.
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.40 Чай кадында.
03.00 Сериал шагы. «Дүрген дуза», 4-кү сериязы — «Чаныр келгени» (АКШ).
04.00 БӨГҮН ДҮН ОРТУЗУНДА.
04.20—05.00 Дүне чай кадында.

Среда

ФЕВРАЛЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА

РНТ. БИРГИ канал

6.00 «Эртенгиниң мендизи-биле», телеканал.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Судьба аттыг кыс», т/с.
10.00 Чидиргенин дилеп тывар дээш. Любовь Орлова.
10.40 Дириг амытаннар аймаа.
11.15 Мультфильм.
11.30 Аялганы тып көрем.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.10 «Чашкы шаавыстың тангозу», уран-чечен фильм.
13.40 Мультфильм.
13.50 КЕН-ассорти.
14.20 «Төөгүнүң арыннары». «Лжедмитрийниц чажыды».
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Альберт—бешки мушкетер», мультсериал.
15.45 Кактус болгаш К°.
15.55 До-ми-соль.
16.10 Джунглиниц кыйгызы.
16.40. «Никто болгаш ооц өөрү», т/с.
17.10 Он алды харга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга.
17.35 Делегейни дескиндир.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 «Судьба аттыг кыс», т/с.
19.10 СОЛУН КИЖИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР ШАГЫ.
19.35 Аллганы тып көрем.
20.00 ТЕМА.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.45 «Спортлото-82», уран-чечен фильм.
23.35 МЕДЭЭЛЕР.
23.55 Олимпийжилер балы.
00.45—01.00 Пресс экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Эртенги экспресс.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.40 «Честек-катчыгаш», т/с.
9.05 «Эргим редакция...»
9.40 «Хамелеон».
10.15 «Санта-Барбара», т/с.
11.15 Ажыл-ишчи Россия.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 Улустун аас чогаалының фестивалы.
12.25 Чөптүг чоруктуң үези.
12.55 Эксповестник.
13.00 Автограф.
13.05 Шуут чажыт.
14.00 Көрүш.
14.25 Амыдыралдың овур-хевири.
14.55 Шимчевес хөренги садыы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 «Угрюм-река», уран-чечен фильм, 2-ги сериязы.
16.35 Чүнүн-даа дугайында эвес репортаж.
16.50 Эксповестник.
16.55 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
17.35 Ургларга медээлер.
17.45 Лукоморье.
18.05 Бодунну көр даан.

«ТЫВА» канал

18.15 Мультфильм.
18.05 «Күске чылының кижилери».
18.55 МЕДЭЭЛЕР.
19.05 «Кедээде амыдырал». Азыраан малым ачызында.
19.20 Амыдырал-чурттарга айтырыглары.
19.40 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Игорь Угольников-биле «эртенгиниц мендизи».
21.10 «Санта-Барбара», т/с.
22.05 Шыпшын бажын.
22.45 «Тоолчургу чугаалар». В. А. Покровский.
23.50 Чүгле улуг улустарга.
00.00—00.30 МЕДЭЭЛЕР.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

10.00, 14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.

* * *

14.15 Чай кадында.
14.30 Хөрөөженнер дугайында. «Доктор Куин, хөрөөжен-эмчи», 19-ку сериязы (АКШ).
15.30 «Сезам кудумчу».
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
17.00 Ажык сеткил.

«РОССИЯ» канал

17.55 Лукоморье.
18.15 Бодунну көрден.
18.25 «Честек-катчыгаш», т/с.
18.55 V.I.P.
19.20 Л-клуб.

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.35 Дистанция-60.
21.35 «Ак-көк ыяш», 61-ги сериязы.
22.30 «Сезам кудумчу».
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.35 Хүннүн маадыры.
00.00 «Меге өлүрүүшкүн», уран-чечен фильм (АКШ).
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.40 Чай кадында.
03.00 Сериал шагы. «Дүрген дуза», 5-ки сериязы—«Согуг болгаш дезинишкин» (АКШ).
04.00 БӨГҮН ДҮН ОРТУЗУНДА.
04.20 Дүне чай кадында.
05.00—06.15 Меломания: «Лу Рид».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА

РНТ. БИРГИ канал

6.00 «Эртенгиниц мендизи-биле», телеканал.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Судьба аттыг кыс», т/с
10.00 ТЕМА.
10.40 Аян-чорукчулар клуву.
11.25 «Комаров», м/фильм.
11.35 Смак.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.10 «Ой-чик», уран-чечен фильм.
13.50 КЕН-ассорти.
14.20 «Төөгүнүң арыннары». «Русыта адаттыныкчы чорук».
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Пресс-экспресс.
15.30 «Альберт—бешки мушкетер», м/с.
15.45 Марафон-15.
16.10 Тин-тоник.
16.40 «Никто болгаш ооц өөрү», т/с.
17.05 Рок-кичээл.
17.35 Делегейни дескиндир.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 «Судьба аттыг кыс», т/с.
19.10 СОЛУН КИЖИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР ШАГЫ.
19.35 Джентльмен-шоу.
20.00 «Мээц өг-бүлем».
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.45 «Орус езу-биле ынакшыл харылзаалары», мелодрама.
23.15 «Бачыт».
23.55 МЕДЭЭЛЕР.
00.10—00.25 Пресс экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Эртенги экспресс.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.40 «Честек-катчыгаш», т/с.
9.05 «Эргим редакция...»
9.40 Боду режиссер.
10.15 «Санта-Барбара», т/с.
11.05 Ажыл-ишчи Россия.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 Улустуң аас чогаалының фестивалы.
12.30 Ийи аңгы көрүш.
12.55 Силерниң кады ажылдажылганар.
13.00 Автограф.
13.05 Телескоп.
13.45 Репортер.
14.00 «Уловка-22».
14.55 Эксповестник.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Шимчевес хөрецги садыы.
15.20 «Угрюм-река», уран-чечен фильм, 3-кү сериязы.
16.30 Чүс чылдың бүдүүзүнде.
16.55 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
17.35 Ургларга медээлер.

«ТЫВА» канал

17.45 Махариши университети. Ындыг чүү деп чүвел?
18.05 Хөгжүмнүг байыр.
18.45 МЕДЭЭЛЕР.
18.55 Болчаг шагы.
19.35 МЕДЭЭЛЕР.
19.45 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 V.I.P.
20.40 Игорь Угольников-биле кежээкинин мендизи».
21.25 «Санта-Барбара», т/с.
22.20 Д'Арт подиум.
23.00 Блок-Нот, музыка-информастыг программа.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.31 Чүгле улуг улуска.
00.40—00.50 Барасинарны — почта дамчыштыр.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

10.00, 14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.15 Эртен чай кадында.
14.30 Хөрөөженнер дугайында. «Доктор Куин, хөрөөжен—эмчи», 20-ги сериязы.
15.30 «Сезам кудумчу».
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
17.00 Ажык сеткил.

«РОССИЯ» канал

17.45 Лукоморье.
18.05 Бодунну көрден.
18.15 Мультфильм.
18.20 «Честек-катчыгаш», т/с.
18.50 Чөптүг чоруктуң үези.
19.20 Боду режиссер.

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.35 Дистанция-60.
21.35 «Ак-көк ыяш», 62-ги сериязы.
22.30 «Сезам кудумчу».
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.35 Хүннүн маадыры.
00.00 «Меге өлүрүүшкүн-2», уран-чечен фильм.
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.40 Чай кадында.
03.00 Сериал шагы. «Дүрген дуза», 6-ты сериязы — «Кайгамчыктыг бир дүне».
04.00 БӨГҮН ДҮН ОРТУЗУНДА.
04.20 Дүне чай кадында.
05.00—06.30 «Коргунчуг амыдырал», уран-чечен фильм.

Пятница

ФЕВРАЛЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

РНТ. БИРГИ канал

6.00 «Эртенгиниц мендизи-биле», телеканал.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Судьба аттыг кыс», т/с.
10.05 «Мээц өг-бүлем».
10.45 Догерези бажыңда барда.
11.20 Мультфильм.
11.30 Ойна-ла, гармонь.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.10 «Хүндүсү поезд», уран-чечен фильм.
13.50 «Муром», барымдаалыг фильм.
14.15 «Төөгүнүң арыннары». «Казоттуң оттур көрүүшкүнү».
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Альберт—бешки мушкетер», мультсериал.
15.45 «Шахерезаданың баа бир дүнези», фильм-тоол.
17.00 Хөгжүмнүг чапсар.
17.05 Он алды харга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга.
17.30 Илби-шиди: хуулгаазыннар.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 «Судьба аттыг кыс», сериал.
19.15 КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ.
19.45 Хуулгаазыннар шолу.
20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар.
21.00 YE.
21.45 Сураглыг истекчилер: Коломбо «Өлүм чыгап келген» деп детективте.
23.10 Көрүш.
23.50 «Хөлчок-ла магадаанар», уран-чечен фильм.
01.35 МЕДЭЭЛЕР.
01.55—02.20 Пресс экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Эртенги экспресс.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.30 Медицина дугайында үндүрүлге.
8.40 «Честек-катчыгаш», т/с.
9.10 «Эргим редакция...»
9.35 Л-клуб.
10.10 «Санта-Барбара», т/с.
11.00 «Ле Монти».
11.15 Ажыл-ишчи Россия.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.25 Улустуң аас чогаалының фестивалы.
12.35 Чөптүг чоруктуң үези.
13.05 Палиха-14.
13.10 Автограф.
13.15 Кабинет 21.
13.40 Пеле-биле суббота кежээзи.
14.30 Россияның алдын картазы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Шимчевес хөренги садыы.
15.20 «Угрюм-река», уран-чечен фильм, 4-кү сериязы.
16.35 Чүнүн-даа дугайында эвес репортаж.
16.50 Эксповестник.
16.40 Хөктүг чугаалар ооскүдер чер. «Бенито Муссолини».
17.05 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
17.45 Ургларга медээлер.

«ТЫВА» канал

17.55 Бистиц адрезивис: Кызыл телестудия..
18.25 Марш-бросок. VIII. Хостуг хүреш талазы-биле Иван Ырыгниниц шанналы дээш делегей маргылдаазы, 1-ги кезээ.
18.45 МЕДЭЭЛЕР.
18.55 «Афганистан...»
19.25 АЗИЯ ТӨВҮ.
19.45 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.35 Игорь Угольников-биле «эртенгинин мендизи».
21.05 «Санта-Барбара», т/с.
22.00 «Марта», уран-чечен фильм.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35—01.14 Дүнеки экспресс.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

10.00, 14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.15 Чай кадында.
14.30 Хөрөөженнер дугайында. «Доктор Куин, хөрөөжен—эмчи», 21-ги сериязы.
15.30 «Сезам кудумчу».
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
17.00 Ажык сеткил.

«РОССИЯ» канал

17.55 Лукоморье.
18.15 Бодунну көрден.
18.25 «Честек-катчыгаш», т/с.
18.55 V.I.P.
19.20 Л-клуб.

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.35 Дистанция-60.
21.35 «Ак-көк ыяш», 63-кү сериязы.
22.30 Бут бөмбүүнүн клуву.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.35 Хүннүн маадыры.
00.00 «Бедик», уран-чечен фильм.
01.40 Алло, Фима.
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.40 Чай кадында.
03.00 Сериал шагы. «Дүрген дуза», 7-ги сериязы—«Чикагонун изин».
04.00 БӨГҮН ДҮН ОРТУЗУНДА.
04.20 Дүне чай кадында.
04.40—06.30 «Киттиц салону», фильм.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

РНТ. БИРГИ канал

7.50 «Чалгыларга чайгандырбышаан», уран-чечен фильм.
9.25 «Болен биле Лелектин улуг аян-чоруу», м/с.
9.45 Хууда библиотека.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.10 Лама сөзү. Митрополит Кирилл.
10.30 Аазатпай болба.
11.00 Эртенги почта.
11.40 Смак.
12.00 Третьяковкага дедир эгиткени. Бир чуруктуң төөгүзү.
12.20 Музыкаже чалалта.
12.45 «Шудуизе садып чорааш», уран-чечен фильм.
14.30 Та бүзүренер, та бүзүревенер.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 Мультфильм.
16.10 Америка М. Таратутаның коргени-биле.
16.40 Дириг амытаннар аймаа.
17.15 Төөгүнүң арыннары.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.25 Мультфильм.
18.55 «Бриллиант-биле каастаан хол», уран-чечен фильм.
20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Сегун», сериал.
22.40 Каламбур.
23.10 «Том биле Вив», уран-чечен фильм.
01.15—01.40 Пресс-экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.30 Мультфильмнер.
9.30 «Здоровье», т/ж.
9.40 «Фрам — поляр адыы», ургларга сериал.
10.30 Силериц чагааларыцар сүгаар.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.30 «Адрепалин» клуб.
11.45 Вертикаль.
12.10 «Кызыл дептер». Экология экспедициязы.
12.20 «Россия Империязының салым-хуузу», 1-ги кезээ.
13.00 «Чаъска кедерлер», 1-ги дамчыдылга.
13.15 Чажыт чугаалажыглар.
13.40 «Аныяк Пикассо», телесериал (Испания), 1-ги сериязы.
14.25 Дириг амытаннар аймаа.
14.55 Төнчү чок аян-чорук.
15.20 «Россияда шүлүкчү—шүлүкчүден артык шүлүкчү».
15.50 «Мөгенниг аътчыгаш», м/ф.
17.00 Шарль Азнавур-биле суббота кежээзи.
18.00 Делегей байдалының дугайында.
18.20 Р. Абдулатиповтуң «билдинмес талалары».
18.35 «Чараш кыстарны чеже дээрил аан...»
19.25 «Бруклинге чедер поезд», уран-чечен фильм.
21.05 Эрги квартира. 1950 ч.
22.20 «Хорватияга болган тоогу», уран-чечен фильм.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35 НБА-ның дээре дээн оюннары.
01.30 «А» программа.
02.25—02.40 Репортер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

12.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.00 «Диник аттыг динозаржыгаш», м/с. 6-ты сериязы.
14.30 Гелеоюн.
15.00 «Тарзан», уран-чечен фильм, 11-ги сериязы.
15.45 Мультфильм.
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
17.00 Хоккей. Россияның чемпионады, «Крылья Советов»—«Лада».
19.30 Панорама.
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
21.00 ХТВ каналдың ачыдуза аукциону.
21.30 «Кижи-эзлемчик», м/с. 13-кү сериязы — «Хамелеоннуң хүнү».
22.00 О. Кучкина-биле «Чүе.
22.30 XX чүс чылдың эң улуг кемниг үүлгедиг: «Гитлер болгаш Нюрнберг чорудуу» барымдаалыг фильм.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.30 «Каттырынчыг херектер, өг-бүле херектери», 17-ги сериязы.
00.00 «Мистер Стич», уран-чечен фильм.
01.45 Ойнаар-кыстар.
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.45 «Чевегден дүктүг постер», 3-кү болгаш 4-кү сериялары.
03.40 Орус альбом. «Крематорий» болук.
04.00 Улуг хандыкшыл.
04.35 Үшкүзү.
05.05—06.25 «Плейбой-шоу».

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 16.

БИРГИ ПРОГРАММА

РНТ. БИРГИ канал

8.00 «Трубачевтуң отряды тулчуп тур», фильм.
9.30 Мультфильмнер.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Орук демдеглелдери эвес үүлдер.
10.30 Догерези бажыңда барда.
11.10 Эртенги сылдыс.
11.55 Россияга бараан болуп тур мен.
12.25 Ойна-ла, гармонь.
12.50 Орус хөрөөлер.
13.20 Бир-ле катап.
13.30 «Кустонуң командазының суг адаанга аян-чоруу». «Чер кыдыы».
14.25 Каткы-хөг панорамазы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 «Улуг зал дугайында сактыышкын».
16.05 Аян-чорукчулар клуву.
16.50 «Кыскыл пантера», «Вулинин болгаш ооц өөрүнүң ужуралдары», м/с.
17.40 Чүгле иелээ.
18.15 Аас-кежиктиг таварылга.
19.05 «Өлүмнүг тулчуушкун», уран-чечен фильм.
20.50 Киноафиша.
21.00 YE.
21.55 «Сегун», сериал.
22.55 Ыры-97.
23.35 МЕДЭЭЛЕР.
23.55—01.30 «Кымыл?», уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Мультфильмнер.
8.50 Лотереялар дугайында медээлер.
9.05 «Фрам—поляр адыы», ургларга сериал.
9.55 Эртенгиниц мендизи-биле, чурт.
10.35 Дангырак.
11.00 Парламент неделязы.
11.45 «Ак-көк планетаның Ауразы».
11.50 Ном саны.
12.15 «Россия Империязының салым-хуузу», 2-ги кезээ.
12.55 И. Ырыгин аттыг хостуг хүреш талазы-биле делегей маргылдаазы.
13.20 Чер кырында кижи.
13.45 «Аныяк Пикассо», т/с. 2-ги сериязы.
14.35 Эмчини чаладынар бе?
15.00 Романс-97.
15.15 Мөнге шимчедикчи.
15.40 Культура сады.
16.10 Оон өске, чүү-даа чок...
16.25 Орус караоке.
16.55 «Аладдин» м/с.
17.50 Мультфильм.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Делегей байдалының дугайында.
19.00 Эр болгаш хөрөөжен кижилер.
19.45 Шупту улус ынча дижир.
20.05 «Уловка-22».
21.00 Көрүш.
21.55 Орус лото.
22.35 «Баштайгы ынакшыл», уран-чечен фильм.
00.00 Чүнүн-даа дугайында эвес репортаж.
00.15 Ксюшаныынга.
00.45 Рек-тайм.
01.00—01.25 Рояльды долгандыр хөлзээшкин.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

ХАМААРЫШПАС ТВ канал

12.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.00 Чаштарның чугаалары.
14.30 Телеоюн.
15.00 «Тарзан», уран-чечен фильм, 12-ги сериязы.
15.45 «Арыгга концерт», м/ф.
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
17.00 Ном садыы.
17.30 Уран-чечен фильм.
19.10 Орус альбом. Сергей Рогожин.
19.30 «Боду ойнаар».
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
21.00 «Күскү дүлгээзиннер», чаа кино.
22.30 Орус кадаглар.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.30 «Каттырынчыг херектер, өг-бүле херектери», 18-ки сериязы.
00.00 «Үптекчи чоруктар: Америкага болган төөгү», 7-ги сериязы.
01.00 Түннелдери.
02.10 «Оны Никита дээр», уран-чечен фильм.
04.15 Делегейниц дөөре дээн цирктери.
05.15 Диван кырында садыг.
05.45—07.15 Делегейниц эротиктиг шоузу.

(Солуннуң дараазында номери февраль 13-те үнер).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), М. К. КАЛЧАН (үлетпүр киллдизиниц эргелекчизи), Т. П. ХЕРТЕК (ниитилел киллдизиниц корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харылсалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; өөлүг ажыл-агый — 3-36-82; культура, эредилге болгаш чугаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаглаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар киллдизи — 3-34-39.

корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406,

Солун Россия Федерациязының Чарлалга болгаш массалыг информация чеченнерниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагылылгазынга контроль болгаш бүрүткелиг Тыва девискээр эргелелиг бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда чарлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 чарлаар ама. Тираж 7275. Чагыг № 277.